

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

THE
APHORISMS OF S'AN'DILYA
WITH THE
COMMENTARY OF SWAPNES'WARA.

EDITED BY

J. R. BALLANTYNE, LL. D.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

ADVERTISEMENT.

THE following work was more than half printed, when Dr. Ballantyne left this country for his new post in London, and the remaining sheets were carried through the press by Professor Griffith, his successor in the Benares Sanskrit College.

We extract from the preface to the editor's prize essay on "Christianity contrasted with Hindu philosophy," the following remarks on the work itself.

"There are some Sanskrit books yet untranslated which the writer must study before deciding upon his theological terminology for India. Among these works is the *Aphorisms of S'āṇḍilya*. S'āṇḍilya rejects the Hindū (gnostic) theory that knowledge is the one thing needful, and contends that knowledge is only the handmaid of *faith*."

Hence, besides its intrinsic value as illustrating a peculiar phase of the Vedānta philosophy, S'āṇḍilya's work has an additional value as bearing on the question of the proper Sanskrit phraseology for theological controversy.

Dr. Ballantyne hopes to publish hereafter a translation of the Aphorisms, if his present engagements allow him leisure to complete it.

E. B. C.

Secretary, B. A. S.

शुद्धिपत्रम् ।

पत्रम् ।	पङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७	२०	तदपेक्षायां	तदपेक्षया
१७	३	ज्ञानब्रह्मणो	ज्ञानब्रह्मणो
२३	१३	तज्जलानीति	तज्जलानीति
४६	१०	{ भगवते दत्तं नैवे- द्यनिर्माल्यादिकं }	{ भगवते दत्तं नैवेद्यमाल्यादिकं }
४८	२२	तथा	तथा
६६	१२	कराशासम्बन्धस्य	कराशासम्बन्धस्य

चुटिपत्रम् ।

पत्रमा ।	पादः ।
७	३ महाभार० । आ० । अ० । २६७ । स्तो० ६५२३
१८	१५ विष्णुप० । अ० ४ । अ० १५ । गद्यम् १०
१८	१० विष्णुप० । अ० ४ । अ० ४ । गद्यम् ४
३०	८ लक्ष्मिहृप० । अ० २५ । स्तो० २२
३१	३ लक्ष्मिहृप० । अ० ८ । स्तो० २१
३१	१२ आपस्तम्बश्रौ० सू० । प्र० ३ । अनु० १ । ८

शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यम् ॥

परमेश्वरो जयति ॥

प्रपद्य परमं देवं श्रीस्वप्नेश्वरशरिणा ।

शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥ १ ॥

शाविन्दत्तरणद्वन्द्वमधुना सहदद्भुतम् ।

यत्पाथिना न मुच्यन्ति मुच्यन्ति यदपाथिनः ॥ २ ॥

जीवानां ब्रह्मभावापत्तिर्गुक्तिरिति वक्ष्यते जीवाश्च ब्रह्म-
णात्यन्तमभिन्ना इति तेषां संसारस्विगुणात्मकान्तःकरणा-
पाधिकता न सात्त्विकाः स्फटिकस्यैव जपादिमन्त्रिधिकतं लोहि-
त्यादिकं स चापाधिकत्वादेव न ज्ञानेन निवर्त्तनीयः किन्तु
पाथ्युपधेययोरन्यतरहानेन तत्त्वसम्बन्धहानेन वा नहि निपुणतर-
दर्शनेनाप्युपाधिघाते स्फटिकलोहित्यभ्रमनिवृत्तिरस्ति तथैव
न सर्वमज्ञानकुरणात्मना हानिः सम्भवति नवा मस्त्वन्धस्य
तस्य तद्भयस्वरूपानतिरेकात् परिशेषादुपाधिहानादेव भ्रम-
निवृत्तिर्नात्मज्ञानात् उपाधिहाने च कारणान्तरमन्येष्टव्यं
तच्चेष्टभक्तिर्वालोकिनाश्चुतिरस्तिमिद्धा । तथा (गी० ।
अ० १४ । श्लो० ६) ।

तत्र सर्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन वध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ १ ॥
 रजो रागात्मकं विद्धि दृष्ट्यासङ्गसमुद्भवम् ।
 तस्मिन्वध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनाम् ॥ २ ॥
 तमस्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तस्मिन्वध्नाति भारत ॥ ३ ॥

इत्युपक्रम्य ।

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इत्युपसंहरन् भगवानेवात्मभक्तेरिगुणात्मकान्तःकरण-
 लयपूर्वकब्रह्मानन्दावाप्तिस्वरूपमुक्तिहेतुतामाह । नचात्मज्ञा-
 नवैयर्थ्यम् अश्रद्धामललालनेन भक्तावुपयोगात् नत्वपरोक्षा-
 न्तःकरणरूपेणाधिधर्माध्यासनिराससमर्थं ज्ञानम् अत एव
 (गी०।अ१४।श्लो०१८) गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽ-
 नश्च्यतीति (गी०।अ१४।श्लो०४१) ज्ञानसज्जितसंशयमित्या-
 दावयमर्थः स्फुट एव नचाज्ञानकृतः संसारो येन ज्ञानान्नि-
 दितिरपि वक्तुं ब्रह्मा प्रमाणाभावात् रजतावयवादेः कार-
 णस्याभावाद्ज्ञातशक्ति उत्पत्त्यसम्भवाच्च । अपिच (ब्रह्मो०।
 पृ०३८२) कुतश्च खलु सौम्यैवं स्यादसतः सञ्जायेतेति श्रुतिः
 कार्यसत्तया कारणसत्तां बोधयन्ती संसारस्य सत्यत्वमेवाह ।
 नितराश्च (ब्रह्मो०।पृ०१०४) सत्यसंकल्प इत्यादिना पर-
 मेश्वरसर्गस्य । नापि भगवान् बादरायणः कश्चिदपि सूत्रे

संसारसाक्षात्कारकल्पितत्वमुक्तवान् प्रत्युत स्वप्नसृष्टिनिराकरणेन
जायतुष्टेः सत्यत्वम् । नच दृष्टान्ताद्यै तत् मानाभावात् ।
सुखादिधर्माणां तु बाह्यजित्वं नोपपद्यते सुखादयो न
साक्षादात्मविकारा आत्मनि प्रतीयमानत्वाद्भैरत्वादिवत् ।
सुखाद्युपलब्धिः सकरुणिका क्रियात्वादित्यत्र साधवात् सम-
वायेनैव करुणजन्यत्वं युज्यते श्रोत्रजन्यत्वमिव ब्रह्मस्य । सुखा-
दयः करुणसमवेताः अनादीन्द्रियग्राह्यगुणत्वात् ब्रह्मवदिति
परमते । उभयमते स्पर्शशून्येन्द्रियग्राह्यगुणत्वात् । आत्मसि-
द्धिस्तु सर्वसत्ताप्रकाशकतयेति । सर्वमेतद्वितीये तृतीये स्फुटो-
भविष्यति । तस्मात् पुरुषार्थहेतुत्वाद्वर्मस्यैव भक्तेर्मिमांसाविवि-
क्षयेदं सूत्रम् ।

अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥१॥

अथेत्यधिकारार्थो नानन्तर्यार्थः । आनन्तर्यं हि न स्वाध्या-
याध्ययनस्य आनिन्द्ययोन्यधिकृतेर्वक्ष्यमाणत्वात् । नापि शमा-
दिसम्यत्पर्यः मुमुक्षुमात्रस्य भक्त्यधिकारत्वात् । यथा मन्त्रवर्णः
(शेता० । पृ० ३६८) ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिषोति तस्यै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै ब्रह्ममहं प्रपद्ये ॥ इति ।

नच मङ्गलार्थोऽपि तदुच्चारणमात्रस्य मङ्गलत्वात् । तथाच
मुमुक्षुणा भक्तिविचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः । जिज्ञासया विचार

आदिष्यते । यद्यपि परमेश्वरानुरक्तिरूपाया भक्तिर्न धर्मवत्
 कृतिमाद्यत्वं न वा ब्रह्मवज्ज्ञेयत्वं तथापि तस्याः स्तकारणपूर्वमु-
 क्तैहिकमौषभक्त्यादिसम्यग्वाद्या अपि नेयं भक्तिः नेयं निःश्रेय-
 सार्था नेयमुक्तमविषयेत्यादिकुतर्कबलनेन निवृत्तिरपि भवति
 यथा पत्न्यौ पत्न्याः । तस्मिरासमुखेनैव तन्मोमांसाया भक्तावुपयोग
 इति अतः शब्देनोच्यते । यतः कुतर्कनिरासोऽपेक्षणीयः अत-
 स्तस्मिन्नासेति । अत एव, (विष्णुपु०।अंशे१।अ०२०।श्लो०१६)।

नाथ योनिमहस्त्रेषु येषु येषु ब्रजाम्यहम् ।

तेषु तेस्त्वचला भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयीति ॥

तद्विच्युतिप्रार्थनमपेक्षितत्वादिति । अत एव च फलव-
 द्भक्त्यङ्गमपि विचारः फलवानेवेति ॥ १ ॥

अथ तस्या लौकिकाकारतामन्तरेण बुद्धानारोहान्न वि-
 चारविषयत्वमतस्तत्क्षणमुच्यते ।

सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥ २ ॥

अथ सा परेति लक्ष्यनिर्देशः । शेषं लक्षणम् । रिति
 गौणी व्यावर्त्तयति । ईश्वर इति प्रकृताभिप्रायम् । आराध्य-
 विषयकरागत्वमेव सा । इह तु परमेश्वरविषयकान्तःकरण-
 वृत्तिविशेष एव भक्तिसदृशेभ्यं च लौकिकानुरागादौ सुय-
 चम् । यथोक्तं परभक्तिमता प्रह्लादेन । (विष्णुपु०।अंशे१।
 अ०२०।श्लो०१७) ।

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥

अथ प्रीतिपदेन सुखनिधतो राज एव लक्षितः अन्यथा प्रीतेः सुखरूपाया निर्विषयत्वेन विषयसप्तमी न स्यात् तस्याः सुखज्ञानरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सुखविषयत्वाद्विषयविषयत्वाव-
भावात् । तस्मादनुरक्तिरेव सविषयिणी लक्षिता । नच विषय-
जन्यप्रीतिरर्थः जनकसप्तम्या अननुशासनात् । किञ्च अष्टु-
तास्तु सदा त्वथीत्यत्र भक्तेरीश्वरविषयतासिद्धौ प्रीतिपदेनापि
तदेकवाक्यतया सेवोच्यते । पूर्वं प्रतिजन्तु भक्तिप्रार्थनमिह
तु विषयरागदृष्टान्तेन तस्या एव सर्वथाप्यपरिहार्यत्वप्रार्थन-
मिति विशेषः । विषयजन्यप्रीतिरपि रागं विना न सम्भवतीति
रागावश्यकत्वम् । तथाच पातञ्जलसूत्रम् । (पा०२।सू०७)
सुखानुशयी राग इति । तस्यैव वक्ष्यमाणलक्षणेषु व्यापना-
द्वाधवाच्च भक्तित्वम् । नतु कश्चित् स्मरणस्य । कश्चित् कीर्त-
नादेः । अननुगमात् । नच तज्ज्ञानस्य तत्त्वं देवादिमत्स्यपि
तत्प्रसङ्गात् । नाप्याराध्यत्वेन ज्ञानं सा पूजानमस्काराद्यारा-
धनास्वननुगमात् । अपिच बलाद्गुह्यादा नमस्कार्यत्वाद्विज्ञान-
वत्यपि भक्तेऽयमनुरक्तेऽयमिति व्यवहारापत्तेः अनुरागादि-
सहिताराध्यत्वज्ञानमिति चेत् अनुराग एवास्तु अत एव (गो० ।
अ०१०।श्लो०८) ।

मच्चित्ता मङ्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तस्व मां नित्यं तु यन्मि च रमन्ति च ॥ १ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

इदमि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ २ ॥

इत्यादौ तद्गतचित्तप्राणादीनां भजनमुक्तं नारायणत्वेन
 ज्ञानवतामेव । अत एव च कृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेनानुर-
 क्तानां गोपतद्वर्णीनामपि भक्तिफलं मुक्तिः स्मर्यते । अनुसु-
 न चक्षणात्तर्गतः किन्तु भगवन्महिमादिज्ञानादनु पश्चाज्जा-
 यमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम् । ननु पिचादिगोचरानुरागस्यापि
 प्रकृतभक्तित्वं प्रसज्येत जगत एव परमेश्वरात्मत्वात् । अथ
 विकाराविशिष्ट एव तद्यात्वं वाच्यं तथापि गोपीप्रभृतीनां
 प्रादुर्भावावच्छिन्नेश्वरभक्तावव्यापकम् । उच्यते जीवोपाधनव-
 च्छिन्नचेतनविषयिणी अनुरक्तिरेव सेति । एवञ्च प्रादुर्भावाव-
 च्छिन्ने परिपूर्णं च रक्तिः संगृहीता भवति ॥ २ ॥

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥ ३ ॥

तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तस्यामृतत्वं
 फलमुपदिश्यते (का०।पृ०१३७) ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति ।
 तस्मान्निष्फलत्वगोणफलत्वनिबन्धना तदजिज्ञासा य इता
 भवतीति ॥ ३ ॥

ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवाच्यते ननु तद्भक्तिः ।
 तथाचामृतत्वफलं तस्यैवेति चेद्दूषे । नैष दोषः । संस्था भक्ति-
 रेव न ज्ञानं द्विषतस्तज्ज्ञानवतोऽपि तत्संस्थत्वव्यवहारा-
 भावात् । राजाद्यनुरक्ताः खल्वमात्यमिवादयस्तत्संस्था इति

अपदिशन्ते न पुनः प्रतिपद्यन्तः । ब्रह्मार्थनिर्णयो हि
लोकवदेव वेदेऽपीति । अत एव चिरकालिकोपाख्यानं । ^{मो० १०० । २६७ । सो० ६५७}
विमृश्यत न कास्तेन पक्षीसंस्थाव्यतिक्रमः ।

मो० त्रयोच दृशं तत्रो दुःखेनाभूच्च वर्तयन् ॥

इत्यनेन पतिभक्त्यतिक्रम उक्तः । तस्मात् संस्था भक्ति-
रिति । एवञ्च (ब्रह्मसू०।अ०१।प०७) तच्चिदस्य मोक्षोपदेशा-
दिति बादरायणीयसूत्रस्याप्ययमेवार्थोऽध्यवसेय इति ॥ ४ ॥

तयोपक्षयाच्च ॥ ५ ॥

तथा भक्त्या मुक्तिं प्रति ज्ञानमुपकोषं यस्माच्चकार उक्त-
युक्तिसमुच्चयार्थः (गी०।अ०७।सो०१३) ।

देवान् देवयजो यान्ति मङ्गला यान्ति मामपि ।

इत्यादि । तथा प्रज्ञादं प्रति भगवद्वाक्यम् । (विष्णुपु०।
अ०१।अ०२०।सो०२१) ।

यथा ते निदुल्लं सेतो मयि भक्तिसमन्वितम् ।

तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि ॥

इति स्थितम् । ननु (ये०।पृ०३२७) तमेव विदित्वातिमृ-
त्युमेति ज्ञानः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यत्र वेदनफलं मुक्तिः श्रुता
तद्विरोधेन स्मृतीनामन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न अत्रापि तथैवाप-
क्षयात् । तथाहि अतिमृत्युपदं न मुक्तौ कृढं किन्तु यस्यां सत्यां
मृत्योरतिक्रम इति व्युत्पत्त्या तदपेक्षया यतो भक्तेर्मृत्यव्यतिक्रम
इति व्युत्पाद्य भक्तिमेवातिमृत्युपदेनाभिधत्ताम् उपपदविभक्त्य-
र्थापेक्षया कारकविभक्त्यर्थस्य बलवत्त्वात् । (गी०।अ०१२।इ०) ।

तेषामहं समुद्धृतां मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मयावेशितचेतसाम् ॥

इत्यादिना भक्तितो मृत्युवृत्तिक्रमप्राप्तेः । मन्त्रश्च भवति
(तैत्तिरीयमन्त्रभागे) अस्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति । अत्र
यजमं भक्तिः तथैव तत्कल्पव्याख्यानात् । नचास्यां श्रुतौ
भक्तेरभिधानं मुक्तावपि तुल्यत्वात् । तस्मादनपार्थश्रुत्या
ज्ञानव्यापकस्य एव प्रतीयत इति ॥ ५ ॥

ननु तथापि भक्तेरागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह ।

द्वेषप्रतिपक्षभावादसंशब्दाच्च रागः ॥ ६ ॥

भक्तिः खलु रागे एव भवितुमर्हति कुतः द्वेषविरोधि-
त्वात् । लोके हि देष्टव्यं भक्तोऽयमिति मिथो विरुद्धधर्मवति
व्यवहिते तत्र द्वेषविरोधी च राग एव प्रसिद्धो न ज्ञाना-
दिः । एवञ्च वैष्णवे भगवति शिशुपालस्य द्वेषानुबन्धस्य भ-
धाय चयं हि भगवान् कीर्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि
अखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्तिमता-
मित्युक्तम् । तथाचात्रिस्तौ ।

विदेषादपि नाविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।

शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः ॥ इति ।

तथापि द्वेषविरोधित्वेन भक्तेरभिधानात् । तथाच गीतासु
(गी० अ० १६। श्लो० १८) ।

सामात्मपरदेहेषु प्रदिवनोऽभ्यस्यकाः ।

तानहं दिवतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥

शिपाम्यजस्रमश्रुभानासुरीत्येव योगिषु ।

आसुरीं योगिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

सामप्राप्येव कौन्तेय ततो धान्यधर्मां गतिम् । इति ।

तद्विरोधिनी च भक्तिरीश्वरविषयैवानुरक्तिरिति युज्यते ।
किञ्च (तैत्ति०।पृ०८८) रसं श्रोत्रायं सन्धानन्दीभवतीति
शब्दाद् ब्रह्मानन्दाविर्भावमुक्तेर्ब्रह्मगोचरस्य रसस्य हेतुताव-
गम्यते । रसस्य रागः (गी०।अ०२।श्लो०५८) ।

रसवर्ष्मं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ।

इत्यादौ प्रसिद्धः । अत्र रसो विषयरोगः । अत एव च
रामलक्ष्मणादीनां स्वर्लोकारोहणमुक्त्वा येऽपि तेषु भगवदं-
शेष्वनुरागिणः कोऽल्लनगरजानपदास्तेऽपि तन्मनसस्तत्सो-
कतामापुरिति साक्षादेव भक्तावनुरागशब्दः प्रयुक्त इति ।
तस्मादपि न ज्ञानं किन्वनुरागरूपैव भक्तिर्निःश्रेयसफलेति ।
ननु देवविरोधित्वं न रागत्वे स्निग्धम् उदासीनत्वेनानैकान्या-
दिति चेत् । उच्यते देवकार्यं निवृत्तिसाद्विरोधिनी प्रवृत्ति-
रिति । भवति च भक्तानां भजनीयानुवर्त्तनादौ प्रवृत्ति-
साद्विरोधिनां तदनुवर्त्तनादौ निवृत्तिः । एवञ्च कार्यमुखेन
विरोधमभिप्रेत्य देवविषयेत्युक्तम् । तथाच प्रयोक्तव्यं भक्ति-
भजनीयगोचररागरूपा तदनुवर्त्तनादिहेतुहितसाधनताधी-
भिसात्माविशेषगुणत्वाद् अश्वैवं तथैवं यथा देवः । रागेत्कर्षेण

तदनुवर्त्तनाद्युत्कर्षस्य दृष्टत्वाच्च । किञ्च यो यस्मिन् भक्तस्तत्र
 तस्यौदासीन्याभावेऽवगते भक्तिस्तादृशानुवर्त्तनाद्यनुकूलद्वेषवि-
 रोधिगुणरूपा अनुवर्त्तनहेत्वात्मविशेषगुणत्वाद्वितसाधनताधी-
 वदिति हितसाधनताधीत्वबाधसहकारेण परिशेषाद्रागत्व-
 सिद्धिः । किमुत भक्तिमतमित्येतत्कैमुतिकन्यायो विरोधिन्येव
 द्रष्टव्यः । (गो०।अ०८।श्लो०३२) ।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य चेऽपि स्युः पापयेनयः ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या इत्यादौ च । एवं (गो०।अ०१६।
 श्लो०१८) मामात्मपरदेहेष्वित्यनेन द्वेषस्य संसारहेतुत्वात्
 तद्विरोधिगुणो जीवोपाधिपरिहारेण परात्मगोचरो राग
 इव भक्तिरूपः संसारनाशहेतुः । एतदेवोक्तं मामप्राप्यैवेति ।
 चकारात् पुलकादिरागलिङ्गेनापि रागत्वम् । प्रसिद्धं हि
 पुलकाश्रितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेनेत्यादौ । भक्ते-
 र्गुणान्तरत्वे तु पृथग्वस्तिङ्गताकल्पने गौरवात् । स च रागः
 केषांचिद्विदृसाधनताज्ञानजन्योऽपि चागादिवदिच्छाकूप एव ।
 अस्माकं तु प्रीणास्यनुरज्यामि नेच्छामोत्यादिप्रतीतेरागः पृथ-
 गेव द्वेषवत् । इच्छाया अमिदुमात्रविषयत्वाद्रागस्य सिद्धा-
 सिद्धविषयत्वाच्च । प्रत्युत तस्येच्छात्वादिव्याप्यत्वकल्पनागौरवा-
 चेति दिक् । तस्मान्न तत्रचक्षामिद्विरिति ॥ ६ ॥

ननु भक्तिः क्रियात्मिका मा च निःश्रेयसाय न लभते (तैत्ति०।
 आरण्य०।खिलप्रश्ने अक्ष०२१) न कर्माणा न प्रजया धनेन त्यागे-
 नैकेऽस्मत्तत्त्वमागच्छुरित्यादिश्रुतिभ्य इत्याशङ्कां परिहरन्नाह ।

न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत् ॥ ७ ॥

सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति प्रयत्नानुविधाना-
भावात् । यत्न प्रयत्नानुविधायि तत्तत् क्रियात्मकं यथा ज्ञानम् ।
तद्वि प्रमाणसम्बन्धधीनं न पुरुषेण स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथा
कर्तुं शक्यते । तथा भक्तिरपि । नहि रागिणी प्रमदापुत्रा-
दिविषयिणी पुंस्यापारेण तथा तथा भवति भक्तिः किन्तु
पूर्वसुकृतगोणभक्तादिसाधनाधीनेति ॥ ७ ॥

अतएव फलामन्यम् ॥ ८ ॥

यतः सा न क्रियात्मिका अतएव तत्फलस्य निःश्रेयसस्या-
नन्तत्वमुपपद्यते । अन्यथा (छां०।पृ०५।३८) तद्यद्येह कर्मजितो
लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इत्यने-
नामृतत्वस्यापि क्षयित्वं प्रमज्येतेति ॥ ८ ॥

तदतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत् ॥ ९ ॥

भवति हि भगवद्वाक्यं (गी०।अ०७।श्लो०१८) ।

ब्रह्मणा जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ इति ।

ज्ञानवतः प्रपत्तिरुक्ता । भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वे नेदमुपपद्यते इतर-
प्रपत्तिवदिति । यथा तदनन्तरं (गी०।अ०७।श्लो०१०) ।

कामैश्वर्यैर्हतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

इत्यनेन देवतान्तरप्रपत्तिनिन्द्यामुखेनैव प्रपत्तिः स्तूयते ।

तच्च देवताभक्तेरेव प्रपत्तिशब्देन कथनं न तज्ज्ञानवत् । तस्मा

एव प्रपन्नेदमवयव प्रत्यभिज्ञानात् इति । चकाराज्ज्ञानान-
कार्यमवयवमपि ज्ञानत्वाभावे निदानम् । अथा (गी०।अ०१५।
ब्रा०१८) ।

यो मामेवमसंभूतो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ इति ।

तथा (गी०।अ०८।ब्रा०१३) ।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

इति च । तस्माच्च ज्ञानात्मिका । यद्यपि रागत्वेनैव ज्ञान-
भेदः धिक्कृत्यापि भक्तिशब्दो ब्रह्मज्ञाने गौण इति शङ्का-
निरासार्थमेतत् । इदं चिन्त्यते भगवद्गीतावाक्यानि न
शब्दविधया वेदवत् प्रमाणम् । किन्तु भारते स्मृतित्वेन ।
तथाच कथं शब्दादिति निर्देशः । अत्रैकेऽनुमितशब्दादिति
व्याचक्षते । अत्रोच्यते अदृष्टार्थकभगवद्वाक्यत्वमेव वेदत्वं तच्च
गीतास्मृत्यविशिष्टम् । अत एव भगवद्गीतासूपनिषत् इति
बुध्यते । केवलं त एव श्लोका व्यासेन निबद्धाः । तथाच
पुराणान्तरम् ।

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः ब्राह्मविस्तरैः ।

या सत्यं पद्मनाभस्य मुखपद्मादिनिःसृता ॥

नच ब्रूहाणामश्रवणप्रसङ्गः भारतश्रवणाभ्युज्जानेनैव तदु-
पपन्नेः प्रसवादिस्तथादिवत् । तदिहाद्येति चेन्न सत्तत्ताऽपरि-
पूर्णाः । तथाचोक्तमाचार्यैः ।

तानेव वैदिकान् मन्त्रान् भारतादिनिवेष्टितान् ।

स्वाध्यायनिबन्धं चित्ता लोकबुद्ध्या प्रयुज्यते ॥ इति ॥ ८ ॥

इत्याचार्यसंग्रहेऽरविद्वन्द्वविरचिते आख्यव्रतसूचीयभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥ ॥०॥

एवममृतत्वं प्रत्यनन्यथामिद्वार्या भक्तौ सञ्चितायां ज्ञान-
योगभक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्निकस्यारम्भः ।

सा मुख्येतरापेक्षितत्वात् ॥ १० ॥

आह्निकसमाप्तावुक्तस्य पुनः स्मरणाय चेति निर्देशः । सा
परा भक्तिर्मुखा प्रधानम् इतरैरात्मज्ञानयोगादिभिः स्तोत्र-
कार्यतयापेक्षितत्वादित्यर्थः । हान्दोग्ये (४०५१६) यो वै
भूमा तत्सुखमित्याद्युपक्रम्यासायते । आत्मैवेदं सर्वमिति स वा
एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मकीः
आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्मराद् भवतीति तच्चात्मरति-
रूपायाः परभक्तेः पश्यन्निति दर्शनमप्रियत्वादिभ्रमनिरास-
मुखेनाङ्गं भवति । यथा दण्डी प्रथमस्याह प्राचीनावीती
दोहयति अभिजानन् जुहोति धनवान् सुखवानित्यादौ
दण्डाद्यङ्गं तथा दर्शनमपि रतेरङ्गं समनविज्ञानयोरङ्ग-
प्रदर्शनार्थतया व्यायप्राप्तयोरनुवादः । एवमात्मकीडादेरति-
नैयत्यादर्शप्राप्तेऽनुवाद एव अन्यथा रत्युद्देशेन दर्शनादि-
विधौ दर्शनाद्युद्देशेन वा रत्यादिविधौ वाक्यानि भिद्येरन् ।

तस्मात् (पूर्वमीमांसायाम् । अ० २। पा० १। सू० २) शेषः
परार्थत्वादितिन्यायाद्दर्शनमङ्गमिति । अत एव भगवान् मनु-
रपि । (महाभार० । शान्ति० । अ० १८४। सू० ७१११ + ७११२)।

यस्यैवा प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याच्चेत् परतमा-गतिः ॥

इत्यनेनात्मरतेः प्राधान्यमाहेति ॥ १० ॥

प्रकरणाच्च ॥ ११ ॥

प्रकरणं रतेरेव फलवत्त्वात् तस्यास्तत्प्रकरणस्य दर्शनमङ्गं
भूवितुमर्हतीति ॥ ११ ॥

दर्शनफलमिति चेन्न तेन व्यवधानात् ॥ १२ ॥

अथ दर्शनस्यैव फलं स्वाराज्यलक्षणममृतत्वं तथाच तस्यैव
प्रकरणमिति वैपरीत्यमिति चेन्न तेन तच्छब्देन व्यवधानात् ।
(का०। ४०५। १६-१७) स स्वराज् भवतीत्यत्र तच्छब्देन सन्निक-
ष्टात्मरतिमानेवोपस्थाप्यते न विप्रकृष्टः पश्यन्निति व्यवहितो-
पस्थितौ कारणाभावात् । प्रकरणमेव कारणमिति चेन्न
अन्योन्याश्रयात् ॥ १२ ॥

दृष्टत्वाच्च ॥ १३ ॥

दृष्टं हि लोके मौन्दर्यादिज्ञानस्य तदस्यास्तद्वत्त्वे रति-
हेतुत्वं न तु रतेर्ज्ञानहेतुत्वमिति दृष्टोपकारत्वादप्यङ्गत्वमव-
बोधते । दृष्टं च प्रकृतेर्निष्कलत्वात्पमहिमत्वाप्रियत्वादिज्ञानं
मनोवाचिन्वकारणं भूतेषु कदावाक्यज्ञावाहनेत्यर्थातिवर्धित-

रूपाश्रय आत्मेति ज्ञानाभासिन्विनिवृत्तिस्ततः परा भक्ति-
रिति । अत एव गीयते (गी०।अ०५।श्लो०१७) ।

तदुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्जृम्भककल्मषाः ॥ इति ।

तथा आयुर्वेदेऽपि (अष्टाङ्गहृदये । अ०१।श्लो०१२) ।

धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् । इति ॥ १३ ॥

अत एव तदभावादक्षवीनाम् ॥ १४ ॥

यत एव ज्ञानं दृष्टोपकारकमङ्गमत एव दृष्टोपकारं
निरस्य मनोमासिन्व्यादिबाधात् प्रधानभगवदनुरागमात्रेण
वक्ष्यतीनां मुक्तिः स्मर्यते । यथा (विष्णुपुराणे । अंशे ५।अ०१२।
श्लो०१४।१५) ।

तच्चिन्ताविपलाद्वादचीणपुष्पावया सती ।

तदप्राप्तिमहादुःखविल्लीनाशेषपातका ॥

चिन्तयन्ती जगत्सृतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥ इति ।

अत्र सुखदुःखलिङ्गेनानुरागेऽनुमीयते न मुक्तिरिति
वाक्यार्थः । दारबाधादनवहतलपल्लनापि कर्मणा फलमिद्धि-
रिव तासां रागाभ्युक्तिस्तदप्यवगम्यते ज्ञानमङ्गमेव प्रधानत्वे तु
तदभावे फलं न स्यात् चिन्ता च न ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तत्कारण-
अवयवमनाद्यसम्भवात् । किन्त्यनुरागनिवृत्तानुसृतिरेव । न-
चायमर्थवादः अपूर्वार्थत्वात् सन्निधौ विध्यभावाच्चेति ॥ १४ ॥

भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञाया साहाय्यात् ॥ १५ ॥

इदानीं श्रुतिविरोधेन प्रकरणस्यानलिङ्गबाधमाक्षिप्य
समाधीयते । यथा श्रुतं (गी०।अ०१।८।सो०५५) ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यस्यास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ इति ।

तत्र (तैत्तिरीयसं०। अ०१।प्र०५।अनुवाक०८) ऐन्द्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठते इतिवत् कारकश्रुत्या बलीयस्या भक्ते-
र्ज्ञानहेतुत्वमवसीयते । यद्यपि दृष्टत्वादित्यनेन दृष्टोपकारे
प्रत्यक्षगम्ये न श्रुतेरवकाशः तथापि ब्रह्मविषयिण्या रते-
र्ब्रह्मविषयज्ञानोपकार्यत्वं न प्रत्यक्षगम्यम् । किन्तु तरुण्यादे
रतौ तथा दर्शनेन ब्रह्मगोचरायामप्यनुमातव्यम् । तथाच
लिङ्गत्वे पर्यवमानादिति चेन्न दोषः । तथाहि यदि केवलं
जानातीति वदेन्न त्वेवम् । किन्त्वभिजानातीति । अभिज्ञा पूर्व-
ज्ञातज्ञानमुच्यते । तथा भक्त्युपकारिपूर्वज्ञानं तत्फलरूपभक्ति-
प्रवर्त्तकम् । अनन्तरं यावत् तद्दार्ढ्यं भक्त्यैवाभिज्ञप्रभावेनावे-
क्ष्यते श्रीशिवहनेनावघातवदिति । कार्यसाहाय्यार्थमुक्तं ततो
ज्ञानदार्ढ्येन भक्तिदार्ढ्ये मति विशत इति । तस्मान्नेयं श्रुतिः
किन्तु न्यायप्राप्तानुवाद इति । एतमेवार्थं स्फुटीकरोति ॥ १५ ॥

प्रागुक्तं च ॥ १६ ॥

भक्त्या मामित्यस्य पूर्वं ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यभिधाय
(गी०।अ०१।८।सो०५५) ।

ब्रह्मभूतः प्रसज्यात्मा न प्रोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गक्तिं लभते पराम् ॥

इत्युक्तम् । तच्च तु शास्त्रे ब्रह्मणो ज्ञानप्रयोजनाभावाद्
युक्तमनुवादत्वमिति ॥ १६ ॥

एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः ॥ १७ ॥

एतेन ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन ज्ञानभक्षोरच विकल्पपक्षोऽपि
प्रत्युक्तः निराकृत इति मन्तव्यम् । न ह्यङ्गाङ्गिनेरेकच विकल्पो
भवतीति । अपिशब्दात् समुच्चयोऽपीति ॥ १७ ॥

देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्यात् ॥ १८ ॥

कचिदेवं श्रूयते (श्वेताश्व० । पृ० ३७४) ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ।

अत्र देवभक्तिरीश्वरेतरस्मिन् देवे मन्तव्या कुतः गुरुभक्ति-
साहचर्यात् । साहचर्यं हि नामृतफलायां भक्तौ घटते ।
इन्द्रादिदेवतास्माराधिताः शुभवज्ज्ञानफलाय भवन्तीति सा-
हचर्यमपि निर्णायकम् । साहचर्यादुलूकशब्दवदुक्तयुक्तेरप-
्युक्तमेतत् ॥ १८ ॥

योगस्तु भयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत् ॥ १९ ॥

योगः पुनर्ज्ञानार्थं भक्त्यर्थं च भवति । समाहितमनस्क-
ताया उभाभ्यामपेक्षणात् । ननु (पूर्वमोर्मावाधाम् । अ० १६

पा०१।सू०२१) गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्
 स्यादितिन्यायात् प्रधानाङ्गं योगः कथमङ्गाङ्गमित्यत आह
 प्रयोजवदिति यथा प्रयोजो वाङ्मयेयाद्यङ्गं तदीयदीक्षणीयादे-
 रप्यङ्गं तद्वत् । तदङ्गताबोधकप्रमाणाविशेषात् । केवलं ज्ञानार्थं
 योगानुष्ठानप्रसङ्गेन भक्तिमुपकरोतीति । एवं विषयवैराग्यमपि
 उभयार्थं मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

ननु (योगे । पा०१।सू०२३) ईश्वरप्रणिधानादिति पत-
 न्जलिस्मरणं दुरपक्रवं तत्र प्रणिधानाभिधेयस्य भगवद्भजनस्य
 समाधिसिद्धयर्थत्वमिति कथं भक्तेः प्राधान्यमित्यत आह ।

गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥ २० ॥

तत्र प्रणिधानं गौणभक्तिरेव न प्रधानं तथा समाधिसि-
 द्धिरिति न स्मृतिविरोधोऽपीति । भवति च वाक्यशेषस्तत्रैव
 (योगे । पा०१।सू०२७।२८) तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जप-
 त्वादर्थभावनमिति ॥ २० ॥

येया रागत्वादिति चेन्नोक्तमास्यदत्वात् सङ्गवत् ॥ २१ ॥

योगशास्त्रप्रस्तावादिदं सूत्रम् । योगशास्त्रोक्तरागत्वाविशे-
 शाङ्गकिरपि मुमुक्षुणा हेयैव । तथाच सूत्रं (यो०।पा०२।
 सू०३) रागद्वेषाभिनिवेशाः श्लेशा इति । एवमेदुच्यते । नैवं
 वाच्यम् । उक्तमास्यदत्ताङ्गकेः परमेश्वरविवक्षणादिति चावत् ।
 नहि रागत्वमात्रेण हेयत्वं किन्तु संसारानुबन्धिरागत्वमेव ।

यथा ब्रह्मत्वमात्रेण न त्याज्यता किन्तु असम्बन्धत्वेन तदत् ।
तथासेश्वरभक्तिर्हेया रागत्वादित्यत्र संसारानुबन्धित्वं मोक्षा-
ननुगुणत्वं चोपाधिः । नचासात्त्विकी सा (गी०।अ०१७।
श्लो०४) यजन्ते सात्त्विका देवानित्यादिना सात्त्विकत्वकीर्त्त-
नादिति ॥ २९ ॥

तदेव कर्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ॥ २९ ॥

तदेव भजनं मुख्यं तस्या भक्तेर्वा मुख्यत्वम् । एतत् सर्वथैव
निश्चितं यस्मादेवं ब्रह्मते (गी०।अ०६।श्लो०४६।४७) ।

तपस्त्रिभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ १ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

अद्वावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ २ ॥ इति ।

अत्र विशेषणानां तपश्चादीनामाधिक्यनिबन्धनं विशेष्या-
णामाधिक्यं क्रमादिति मन्यम् । न खल्वङ्गस्य मुख्यादा-
धिक्यमुपपद्यते तस्माद्भक्तिः प्रधानमिति ॥ २९ ॥

श्रुत्यर्थेनापि तदुत्पत्तिपरिहारार्थं पठति ।

प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः ॥ २९ ॥

अत्र हत्त्रोऽपि दादत्राथाय उदाहरणम् (गी०।अ०१२।
श्लो०१-७) ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्मां पश्यंसाते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगविस्ताराः ॥ १ ॥

इति प्रश्नः ।

मयावेष्टमनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अद्भुता परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचक्षं भुवम् ॥ ३ ॥

सन्नियम्येन्द्रियसामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि भयि संन्यस्य मत्पराः ।

अग्नयेनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामक्षं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मयावेक्षितचेतसाम् ॥ ७ ॥

इति निरूपणम् । ताभ्यां भक्तेः प्राधान्यसिद्धेः नार्थवाद-
त्तमायाति । प्रश्ननिरूपणं हि निर्णयार्थं प्रसिद्धं न श्रुत्यर्थ-
मिति । केवलाङ्गानुष्ठानेन क्लेशाधिक्यमेवेति ॥ २१ ॥

अद्भुताप्रसङ्गाद्भक्तेः अद्भुतरूपत्वज्ञापिशाचीं निराकरोति ।

नैव अद्भुता तु साधारण्यात् ॥ २४ ॥

भक्तिर्न सर्वथा अद्भुतेन ब्रह्मणीया अद्भुतायाः कर्मसाधा-
रण्यात् । नचैवमोक्षरभक्तिरिति ॥ २४ ॥

तस्यां तत्त्वे चानवस्थानात् ॥ २५ ॥

(गी०।अ०६।श्लो०४७) ।

अद्वावान् भजते यो आं स मे युक्ततमो मतः ।

इति हि श्रुतम् । तत्र भक्तौ अद्वाव्यायां अद्वाव्याने
 णीतेऽनवस्थाप्रसङ्गात् अद्वाया अनवस्थात् । अन्यथा तस्यामपि
 हान्तरमित्यनवस्थैव । तस्मादारम्भणीयारम्भे आरम्भणीय-
 ाचमने चाचमनवद्भक्तौ अद्वा नाङ्गं स्यात् । अद्वाभक्ति-
 मन्वित इति भेदेन कथनाच्च ॥ २५ ॥

ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तस्यानुष्ठानाय सामान्यात् ॥ २६ ॥

ज्ञानाग्राधान्ये ज्ञानकाण्डमित्युत्तरकाण्डप्रसिद्धिर्न स्या-
 इति मन्वानं प्रत्युच्यते । भक्त्यर्थं ब्रह्मकाण्डं श्रूयते न ज्ञानार्थम् ।
 ज्ञानार्थज्ञापनस्य काण्डद्वयसामर्थ्यात् । अन्यथा धर्मज्ञानार्थं
 पूर्वकाण्डाच्चातमपि ज्ञानकाण्डं स्यात् । न च ज्ञानविधिः सन्ध-
 ाति येन तन्नाधान्यादपि ज्ञानकाण्डं भवेदिति । तस्माज्
 ज्ञानकाण्डमिति भ्रमः । किन्तु ब्रह्मकाण्डमेव । अतएव
 ब्रह्मसू०।पा०१।सू०१) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति सूचि-
 तम् । तन्तु भक्त्यर्थत्वाद्भक्तिकाण्डमपीति ॥ २६ ॥

इत्याचार्यसूत्रेश्वरविद्वद्वरविरचिते ब्राह्मिण्यप्रतसूचीये
 भाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ • ॥

ब्रह्मसूत्र प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तस्या भक्तेः साक्षात् प्रयत्नानिष्पाद्यत्वेन निष्पत्त्यर्थं साध-
नान्तरापेक्षा तच्चान्तरङ्गसाधनं ज्ञानं बहिर्गङ्गसाधनान्यपर-
भक्तिप्रवृत्तीनि तेषां विवेकाय द्वितीयाध्यायारम्भः ।

बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविष्कृतेवघातवत् ॥ १७ ॥

बुद्धिर्ब्रह्मप्रमितिः सा यद्यपि कृत्यनिष्पाद्या तस्यापि तद्दे-
हदुर्गा अवयवमनननिदिध्यासनादीनां तन्निष्पत्तयेऽनुष्ठानमाव-
श्यकम् । तत्किं सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाः सकृत्
प्रवर्तन्ते अत आवृत्तिदार्ढ्यम् । तत्रोच्यते भक्तिपरिष्कृ-
तिपर्यन्तं तत्प्रवृत्तिरावश्यकं यथा ब्रीहिनवहन्तीत्यनेन विहित-
ब्रीह्यवघातस्य आवहेतुमनुष्ठानं शास्त्रार्थः तथा दृष्टोप-
कारकत्वाच्चानोमास्तिन्यनिरासपर्यन्तं ज्ञानानुष्ठाने यत तीय-
मिति ॥ १७ ॥

तेषामङ्गानां चान्यङ्गानि तदनुष्ठानं तु न प्रसज्यत त्व-
चोत्तरम् ।

तदङ्गानां च ॥ १८ ॥

तदङ्गानां गुर्वनुगमनवेदाविरोधितर्कानुसन्धानप्रमादीना-
मप्यनुष्ठानं युक्तम् । न ह्यङ्गविकलान्यङ्गानि सैन्यसेनापतिवत्
प्रधानोपकाराय समन्ते ॥ १८ ॥

इदानीं बुद्धिविवक्षपरिष्कृतिश्चिन्तते ।

तामैश्वर्यपरां काश्चपः परत्वात् ॥ १९ ॥

तां बुद्धिं परमेश्वरैश्वर्यादिमदिवशिषीं निःश्रेयसफलां

काश्चप आचार्यो मन्यते कुतः जीवात्मन्वः परत्वात् तैः
स्वज्ञानाय परज्ञानस्यापेक्षितत्वात्। एतस्मिन् जीवब्रह्मणोर-
त्यन्तं भेद इति ॥ १८ ॥

आत्मैकपरां वादरायणः ॥ १९ ॥

वादरायण आचार्यः पुनः श्रद्धात्मविषयिणीमेव मन्यते
तथाच सूत्रं (ब्रह्मसू०।अ०४।पा०१।सू०३) आत्मेति त्व-
गच्छन्ति यादयन्ति चेति। एतस्मिन् जीवब्रह्मत्वकल्पनाया
मिथ्यात्वाच्छुद्धिदात्ममात्रबुद्धेस्तत्त्वज्ञानत्वात् तदेव मुक्ति-
फलमेति ॥ २० ॥

उभयपरां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

शाखिक आचार्यस्य उभयपरामेव मन्यते कुतः शब्दो हि
वेदसाया ब्रूते (कां०।पृ०१।१०१) सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-
विति ज्ञानं उपासीत। इत्युपक्रम्य एव स आत्मानन्ददय-
मेतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यच्च स्यादद्वा न०
विचिकित्सास्तीति च स्याद् शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः इति विचि-
कित्य तदुभयविषयविदो ब्रह्माभिप्रायलक्षणप्रेमभक्तिजन्य-
ब्रह्मसम्भवफलत्वात्। (तैत्तिरीयसं०।अ०३।प्र०१।अनु०१०।
मं०२) बबर्ः प्रावाहणिरकामयतेतिवत् पूर्वशाण्डिल्यार्थत्वाच्च
नित्यानित्यसंयोगविरोधः। वस्तुतो वेदस्य भगवत्कर्तृकत्वमेव।
अतरेपि (तैत्तिरीयारण्यके। प्र०३।अनु०११।दशक४)।

तस्माद्यज्ञात् सर्वज्ञत आसः सामानि जज्ञिरे।

इन्द्रांश्च जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ इति।

उपपत्तिश्च भवति ब्रह्म स्वप्नु परमेश्वर्यवत्तया कृतं जीव-
स्वरूपतया च तथाच श्रुतिः (तैत्तिरीयोप०।पृ०१९३) यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्यभि-
संविशन्तीति तर्हिजिज्ञासस्व । तथा (गी०।अ०१५।श्लो०७) ।

ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातन इति ।

तत्र किं कस्योपमर्दकम् । तस्मात् (कां०।पृ०४४२) तत्त्व-
मस्यादिवाक्येनोभयबोधनमेवोपपत्तिमदिति ॥ ३१ ॥

वैषम्यादसिद्धमिति चेन्नाभिज्ञानवद्वैशिष्ट्यात् ॥ ३२ ॥

ननूभयविषयत्वमेव न सिद्ध्यति वैषम्यात् । विषयं हि जग-
त्कर्तृत्वादिविशिष्टे तदकर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानमितिचेन्न यतः सो-
ऽयं देवदत्तः सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञावदेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यम-
न्तरेण सामानाधिकरण्यात् स्वरूपाभेदांशगोचरकत्वेन तदुप-
पत्तेः । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरौत्सर्गिकत्वात् । अथ विशेष्यमात्र-
संज्ञया स्वरूपाभेदोपस्थितिरिति मतं तत्र संज्ञया बोध्य-
जघन्यत्वात् संज्ञोपस्थितौ तदवच्छेदकोपस्थितिहेतुत्वाच्च ।
अन्यथा कदाचिच्छब्दतावच्छेदकमन्तरेणापि शक्यस्यतिर्भवेत्
इत्यास्तां तावत् ॥ ३२ ॥

नच क्लिष्टः परः स्यादनन्तरं विशेषात् ॥ ३३ ॥

नचैवं सति जीवोपाधिक्षेत्रादिमत्त्वमपि परमेश्वरे प्रसज्ये-
तेति वक्तुं शक्यम् । उक्ताभेदबुद्धानन्तरं क्षेत्रादेरात्मासम्बन्धि-
त्वरूपविशेषनिर्णयादिति ॥ ३३ ॥

ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् ॥ ३४ ॥

नन्वेवं क्लेशादिवदैश्वर्यं कर्तृत्वादिलक्षणं परमेश्वरस्य बाध्यते
वैभवं त्वात्मनि प्रतीतत्वाच्च क्लेशादिवदिति चेन्न कर्तृत्वादेः पर-
मेश्वरस्य स्वाभाव्यात् । नहि वज्रैरुष्णस्वाभाव्यमन्यथा भवति ।
तस्मादस्वाभाविकत्वमुपाधिरिति । अत एव दर्पणादिप्रति-
फलितबिम्बे भास्यति मालिन्यादिबाधेऽपि वृत्तिप्राकाश्या-
दिस्वभावस्याबाध एवेति ॥ ३४ ॥

ननु परमेश्वरस्य सत्यमैश्वर्यं जीवानां तु कथमागन्तुकः
क्लेशादिरित्यत्र हेतुमाह ।

अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यं तद्भावाच्च नैवमितरेषाम् ॥ ३५ ॥

नहि कस्यामपि श्रुतौ परमेश्वरस्यैश्वर्यं प्रतिषिद्धमस्ति येन
प्रतिपक्षमपि बाधितं स्यात् । प्रत्युत (कां०।पृ०।१०४) सत्य-
शङ्कस्य इत्यादिना तस्य स्वाभाव्यमवगम्यते । नच जीवस्यैव
प्रतीतधर्मत्यागे कारणमस्ति सदैवेश्वरत्वात् सदैव मुक्तत्वात् ।
तदितरेषां तु जीवानां नैवं स्वाभाविकः क्लेशादिः कस्मात्
तद्भावात् । श्रूयते हि (कां०।पृ०।५४७।६१९) परं ज्योति-
रूपसम्यग्ज्ञते स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इत्यादिभिः । तच्च स्व-
भावत्वे नोपपद्यते । उपपद्येतापि यदि परस्य क्लेशादिसंभावः
स्यात् । नचैवं तस्माद्ब्रह्मभावसंज्ञसमुक्तन्यथानुपपत्त्यापि जी-
वानामौपाधिकी संसृतिरिति । यद्यपि परस्यापि मायौपा-
धिकमैश्वर्यं तथापि तदुपाधेः कदाचिदपि नात्यन्तसम्भवः ।

जीवोपाधिबुद्धीनां तु परमज्ञौ सत्यामत्यन्तलघु एव । नहि
भगवतो माया शक्तिः क्षीयते जीवानामनन्तत्वेन तत्संसारतद्ग-
जनाद्यर्थं भगवतः प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति । एवञ्च (बृहदार०
पृ० ७३०) ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतिः (बृहदार०
पृ० ४२५) अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिश्च जीवविष-
यिण्येवेति ॥ २५ ॥

सर्वानृते किमिति चेन्नैवम्बुद्धानन्त्यात् ॥ २६ ॥

अथ क्रमशो मुक्तावपि यदा सर्वबुद्धीनां विलयस्तदा
परोपाधेः स्थितौ प्रयोजनाभावात् तस्याप्यत्यन्तलघे किं कृत-
मैश्वर्यं स्वभाव इति चेन्नैवं भवति । जीवोपाधिबुद्धीनामन-
न्तत्वात् तादृशकाल एव नास्तीति युक्तं स्वाभाविकमैश्वर्यम् ।
नच प्रागभावाः प्रतियोगिजनकास्तत्त्वादित्येतावतापि काल-
स्तथाभूतः सिद्ध्यति । अथैकदा सर्वे जनितप्रतियोगिन इति
चेन्न अप्रयोजकत्वात् । सर्वकार्यगून्यकालानुमानं त्वत्यन्तसर्व-
गून्यम् । अन्यथा सर्वे प्रागभावाः कदाचिदजनितप्रतियोगिन
इत्यनुमानेन ध्वंसानधिकरणः प्राक्कालः सिद्ध्यत् । अथाहमे-
वामुक्तः स्यामिति धिया मुक्तावयत्नप्रसङ्ग इति चेत् फला-
निश्चयेऽप्युपायतानिश्चयेन तत्साधने प्रवृत्तिरस्तु । प्रत्युत सर्व-
मुक्तिनिश्चये तत एवाप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति ॥ २६ ॥

अयोपादानकर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यं यदि परस्य साहजिकं तदा
विकारित्वमेव प्राप्तं सृष्टादिवदित्यत उच्यते ।

प्रकृत्यन्तरालादर्थैकार्थं चित्सत्त्वेनानुवर्तमानात् ॥ ३७ ॥

प्रकृतिर्नाम जडकार्यमात्रोपादानम् । सा विकार्या नतु
ब्रह्मसुरणरूपसत्तया प्रकृत्यनुगतत्वेन च परस्य कर्तृत्वादि ।
नच प्रकृतिरेव सत्तेति वक्तुं ब्रह्मते जीवानामसत्त्वप्रपङ्गात् ।
तेषां प्रकृतेः परत्वात् । तस्मात् प्रकृतिलक्षणां मायाशक्तिमन्त-
रालोक्त्य परस्य कर्तृत्वादिसाभाव्यमिति न विकार्यता । नहि
मायया सृजन् मायावी मायाकार्यो भवतीति । यद्यपि तादा-
त्म्येन कार्यत्वमेव विकार्यत्वं तच्च वर्तत एव तथापि क्षीरादिवस्त्र
स्वरूपपरिवर्त्तनेन विकारित्वम् । यदा स्वाधिकविकाराहेतु-
त्वेन घटं प्रति दण्डादिवदविकार्यत्वमस्ति । तदेवोक्तं प्रकृत्य-
न्तरालादिति ॥ ३७ ॥

ननु मायोपादानत्वे मायायामेव जगत् प्रतिष्ठितं तर्हि
कथं (तैत्तिरीयसिलोपनि० । खं० २६) तस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठित-
मिति श्रुत्या जगतो ब्रह्मप्रतिष्ठा प्रतिपाद्यत इत्यत्रोत्तरम् ।

तत्प्रतिष्ठा गृह्यपोठवत् ॥ ३८ ॥

तस्मिन् ब्रह्मस्यपि विकारप्रतिष्ठानमविहङ्गं गृह्यपोठवत् ।
यथा गृहमध्यस्थपोठे स्थितोऽपि गृहे तिष्ठति पोठे तिष्ठतीति
व्यपदिश्यते तद्वत् ॥ ३८ ॥

ननु तर्हि प्रकृत्यैव ब्रह्मान्यथासिद्धमस्तु नेत्युच्यते ।

मिथोऽपेक्षणादुभयम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्म प्रकृतिस्वोभयमपि कारणम् । परस्परं चेतनाचेतनाभ्यां

स्वज्ञानाय स्वशक्तिविषयाय चाऽपेक्षितत्वात् किं कस्यापेक्षक-
मिति ॥ ३९ ॥

इदानीं स्वभास्ते व्यवहारलाघवाय पदार्थसङ्कलनमुच्यते ।

चेत्याचितोर्न तृतीयम् ॥ ४० ॥

चेत्या प्रकृतिः चिद् ब्रह्म तयोर्न तृतीयमर्थान्तरमचेत्यर्थः ।
ननु न तृतीयस्य सिद्धासिद्धिभ्यां चोद्यत इति चेत् । अयमर्थः
ब्रह्मभिन्ने ज्ञातृत्वं प्रकृतिभिन्ने च ज्ञेयत्वं निषिध्यत इति ॥ ४० ॥

अथ प्रकृतिपुरुषयोरसम्बन्धे सर्वकार्यविलोपः । सम्बन्धे तु
स एव तृतीय इत्यत आह ।

युक्तौ च सम्परायात् ॥ ४१ ॥

मिथ इत्यनुवर्तते । तौ प्रकृतिपुरुषौ बुद्धिस्थौ परस्परं
प्रतिमम्बन्धरूपौ न त्वागन्तुकः कश्चित् कस्मात् सम्परायात्
अनादित्वादेव । तथाच गीतायाम् (अ०१।आ०१८) प्रकृतिं
पुरुषं चैव विद्वानादी उभावपीति । अथानादिरेव सम्बन्धा-
कारमस्त्विति चेन्न जडाजडविकल्पेन तयोरनन्यत्वादिति ॥ ४१ ॥

ननु प्रकृतिर्मिथैव मायारूपत्वात् तस्याः (श्वेताश्व०
४०।३४०)

माया तु प्रकृतिं विद्यास्माद्यिनं तु महेश्वरम् ।
इत्यादिभूतिभ्यः । तथाच कथं वेद्यं पदार्थ इत्यत आह ।

शक्तित्वात्मानृतं वेद्यम् ॥ ४२ ॥

वेद्यं प्रधानं ज्ञानृतं न मिथ्या भवितुमर्हति कुतः शक्ति-
त्वादेव । नहि मायावी मायाशक्तिं विना विहितागन्तुकसृष्टये
प्रभवति । किञ्च (कां०।पृ० ३८९) कुतस्तु खलु मौन्येवं स्याद-
सतः सज्जायेतेति श्रुतिः कार्यसत्त्वेन कारणसत्तां वदन्ती
सर्वसत्तामाह ज्ञानृतत्वम् । अस्ति तु सर्वदा भागवतो सृष्टिः
सादृशमहकार्यपेक्षा चेतनकृतसृष्टित्वान्मायिकसृष्टिवदिति । न-
चादृष्टादिभिरर्थान्तरम् एककृत्यपेक्षायां साधवाङ्मागतसाध-
नेतरेषु आदृष्टहेतुतायां मानाभावात् । एवं सर्वकार्येषु मिथो
व्यभिचारादेकनित्यमहकारिणशक्तिसिद्धिः । तद्वान्तरानेक-
कल्पनं तु फलमुखमिति न गौरवायति । विस्तरोऽस्यैव तृतीये
इति ॥ ४९ ॥

गता प्रासङ्गिकी चर्चा प्रकृतमनुसरति ।

तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवन्निर्गम्यः ॥ ४३ ॥

यद्यपि ज्ञानामीक्षामीत्यादिवदहं भज अनुरज्ये इत्येव-
मादिना प्रत्यक्षगम्यैव भक्तिसत्त्वापि तस्या दृढतरमंस्कारवैशि-
ष्ट्यलक्षणा परिशुद्धिर्न प्रत्यक्षतो निर्णेतुं शक्यते ज्ञानप्रामा-
ण्यवत् । तस्मात् तस्मिन्नेव लोकवन्निर्गम्य एव । यथा
लोकेऽनुरागतारतम्यं तत्कथादावश्रुपुष्पादिविकारैरनुमीयते
तदिति ॥ ४३ ॥

न केवलं लोकवन्निर्गम्य भवन्ति महर्षीणां सतिभ्योऽपि
तानि लिङ्गानि बाह्येन लक्ष्यन्त इत्याह ।

सम्मानवज्जमानप्रोतिर्विरहेतरविचिकित्सामहिमस्थ्यातिद-
र्थप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो
वाङ्मन्यात् ॥ ४४ ॥

यथाऋजुस्य सम्मानम् ।

प्रत्युत्थानं तु कृष्णस्य सर्वावस्थो धनञ्जयः ।

न लङ्घयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा ॥ १ ॥

वज्जमानं यथा इत्थाकोः ।

पक्षपातेन तस्मान्नि मृगे पक्षे च तादृशि ।

बभार मेघे तद्धर्णे वज्जमानमतिं नृपः ॥ २ ॥

प्रोतिर्यथा विदुरस्य । (महाभारते । उद्यो० । अ० ८८ ।

स्रो० २११४)

* यथा प्रोतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ ३ ॥

विरहो यथा गोपीनाम् (विष्णुपु० । अंशे ५ । अ० १८ । स्रो० १७)

गुरुणामप्यतो वक्तुं किं ब्रवीमि न नः क्षमम् ।

गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना ॥ ४ ॥

इतरविचिकित्सा यथा द्येतदीपनिवासिनाम् । नारदद-
र्शनेऽपि विघ्नबुद्धिः यथाचोपमन्योः । (महाभारते । अनुशा० ।

अ० १४ । स्रो० ७०७७)

अपि कीटः पतङ्गो वा भवेयं ब्रह्मराज्यवा ।

* यथा मे प्रोतिः पुष्कराक्ष तद्दर्शनसमुद्भवा इति मुञ्जित-
महाभारतपाठः ।

ननु ब्रह्म तया दत्तं वैशेष्यमपि कामये ॥ ५ ॥

महिमद्वैतं यथा यमस्य ।

नरके पञ्चमानस्य यमेन परिभाषितः ।

किं तया नार्च्यते देवः केचनः केचनान्नतः ॥ ६ ॥

(विष्णुपु० । अ० ३ । अ० ३ । अ० १०) ।

स्वपुण्यमभिवीक्ष्य पात्रहस्तम् ।

वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ॥

परिहर मधुसूदनप्रपञ्चान् ।

प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥ ७ ॥

तदर्थप्राणस्थितिर्यथा हनूमतः । तेनैवोक्तम् । (वाल्मीकीये ।

उत्तरकाण्डे । अ० १०० । अ० ३१) ।

यावत् तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ।

तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपासयन् ॥ ८ ॥

अथवा कृतकृत्यानामपि नारदादीनां तदेकाराधनार्थं

प्राणधारणम् । अत एव श्रुतिः । (नृसिंहतापिनी । अ० ६)

यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षुषो ब्रह्मवादिनश्चेति ॥ ९ ॥

तदीयताभावस्तु वशेऽपरिचरस्य (महाभारते । आ० ।

अ० ३३० । अ० १९७१८)

आत्माराध्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ।

* एतद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रेक्षते सदा ॥ १० ॥ इति ।

* यत् तद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रेक्षितं सदेति मुद्रित-

महाभारतपाठः । १८ ।

सर्वभूतेषु तज्ज्ञातो यथा प्रज्ञादस्य प्रसिद्धः । उक्तञ्च तेनैव ।

(विष्णुपु०। अंशे१। अ०१८। श्लो०५)

एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।

कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥ ११ ॥

तस्मिन्नप्रातिकूल्यं यथा हन्तुमागतेऽपि भगवति भोग्यस्य ।

तेनैवोक्तम् । (महाभारते । भीष्मप०। अ०५। ८। श्लो० १६०४)

एहोहि देवेश जगन्निवास ।

नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ॥

प्रसह्य मां पातय लोकनाथ ।

रथादुदयाहुतशौर्यसंख्ये ॥ १२ ॥

आदिशब्दादुद्धवाकूरादिचेष्टितान्यपि द्रष्टव्यानि । यद्यपि
देवविपक्षभावादित्यचेदमुक्तं तथापि तत्र रागलिङ्गत्वेनात्र च
बहुभक्तिपरिशुद्धिलिङ्गतयेति विशेष इति ॥ ४४ ॥

ननु स्त्रामिन्यनुरागिणां तदनुग्रहतारतम्यवत्सु देवेभ्योदयो
भवन्ति तेऽपि किं लिङ्गानि नेत्याह ।

देषाद्यस्तु नैवम् ॥ ४५ ॥

तदसम्भवादेव । यथोक्तं भगवता दैपायनेन । (महाभारते ।

अनुशा०। अ०१४८। पृ० १४६। श्लो० ७६८)

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ इति ।

त्रिशुपालस्य तु देवात् स्मरणं ततः परा भक्तिस्ततो
मुक्तिरित्येव कथम् इति ॥ ४५ ॥

अथ प्रायश्चो भगवद्वतारविषयाख्येव तानि सिद्धानि
स्मर्यन्ते ब्रह्मज्ञानजन्यत्वात् पूर्णविषयता च भक्त्युक्तेत्यत्र सिद्धा-
न्तमाह ।

तदाक्यशेषात् प्रादुर्भावेऽपि सा ॥ ४६ ॥

सा परा भक्तिः प्रादुर्भावात्मविषयापि भवति कस्यादिदं
ज्ञायते वाक्यशेषात् (गी०।अ०७।श्लो०२३)

देवान् देवयजो यान्ति मङ्गला यान्ति मामपि । इति ।

प्रतिज्ञातार्थस्मिरीकरणाच्च देवतान्तरभक्तिनिन्दायां वा-
क्यशेषो भवति (गी०।अ०७।श्लो०२१)

यो यो यां यां तनुं भक्तः स्रज्जुयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचक्षां स्रद्धां तामेव विदधास्यहम् ॥ इति ।

तत्र यो यो यां यां भक्त इत्येतावदुक्तार्थसिद्धौ तनुपर्यन्त-
निर्देशाङ्गकेऽस्मात्तत्त्वविषयत्वे तात्पर्यमुक्तीयते । प्रकरणस्य भक्ते-
रेवेति ॥ ४६ ॥

जन्मकर्मविदस्याजन्मशब्दात् ॥ ४७ ॥

जन्म शरीराविनाभूतवेदप्रणयनदैत्यवधभक्तद्वन्द्वनादिकार्याच्च
भगवतः शरीरपरिग्रहः । कर्म च वेदप्रणयनादि । तत्त्ववेदिनो
जन्माभावफलाय भवति । यथाह (गी०।अ०८।श्लो०८)

जन्म कर्म च मे दिश्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नेति मामेति योऽर्जुन ॥ इति ।

अथ जन्मकर्मवेदनस्य साक्षादभूतत्वफलमुपपद्यते । किन्तु
तद्गतमनोमात्रिण्यविवृत्तिद्वारा तद्विविधपरमेश्वरगोचरपर-

भक्तिं जगद्वित्वा जन्माभावफलाय भवति । तस्मात् प्रादुर्भावा-
पन्नगोचरत्वं परभक्तेः शब्दादेवावगम्यत इति ॥ ४७ ॥

तच्च दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवात् ॥ ४८ ॥

(गी०।अ०४।सो०८) जन्म कर्म च मे दिव्यमित्यत्र किं दि-
व्यत्वं न धर्मजत्वं धर्मयोगाभावात् तस्मिन्नदृष्टासिद्धेः । नापि
दिवि भवत्वं भूलोकजन्मन्यव्याप्तेः । किन्तु जीवशरीरवन्न
भूतोपादानकत्वमपितु स्त्रमायाशक्तिकृतत्वम् । अत एव मोक्ष-
धर्मे नारदं प्रति भगवदाक्यम् (महाभारते । शां०।अ०३४१।
सो०।१८०८)

मायैषा हि मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । इति ।
तथाच गीयते (गी०।अ०४।सो०६)

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवामि युगे युगे ॥ इति ।

नचाभौतिकत्वे शरीरत्वव्याघातः भोगाद्यतने भौतिकत्व-
नियमात् । अथ भोगाद्यतनत्वमेव शरीरत्वमिति चेन्न चेष्टा-
वयत्वस्य तत्त्वे साधवात् । चेष्टात्वं तु क्रियागतो जातिविशेषः ।
नच क्रियैव चेष्टा मृतशरीरक्रियायां तद्व्यवहारापत्तेः । नापि
साक्षात् प्रयत्नजक्रियात्वमेव चेष्टात्वं घटादावपि चेष्टत इति
व्यवहृतिप्रसङ्गात् । सर्वक्रियायाः साक्षात् परमेश्वरयत्नजन्यत्वात् ।
एवञ्च परमेश्वरशरीरबोधकमानेन तच्छरीरचेष्टासिद्धिरि-
त्याकां तावदिति । नच तत्त्वाधिक्यं तच्छरीरस्य ब्रह्माण्डानु-
पादानतया घटादिवदतत्त्वभावात् इन्द्रियाप्रकृतित्वाच्च ॥ ४८ ॥

ननु स्वतः प्रयोजनाभावे कथं प्रवर्तत इत्यपेक्षायामाह ।

मुख्यं तस्य हि कारुण्यम् ॥ ४८ ॥

लोके हि निरुपाधिपरदुःखहानाय प्रवृत्तेषु कारुणिक-
व्यपदेशः । नचासौ तेषु मुख्यः कृपाजन्यदुःखहानाय पुष्पायं
वाप्यन्ततः प्रवृत्तेर्न निरुपाधित्वं सम्भवति । नापि परदुःखप्र-
हाणमात्रप्रवृत्ते तथा धनाद्युपाधियुक्ते तदव्यवहृतेः । किन्तु
निरुपाधिपरकेशनाशिनो भगवत एव मुख्यं कारुण्यम् । तस्मात्
एवान्यप्रयोजनार्थेषु कारुण्यव्यवहारो गौण इति । तस्मात्
जननीयादृष्टमपेक्ष्य स्वकारुण्यात् प्रवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

ननु (गी०।अ०१०।श्लो०१७) नराणां च नराधिप इत्या-
दिना विभूतीनामपि भगवद्रूपत्वकथनाद्राजादिभक्तेरपि मुक्तिः
स्यादित्यत आह ।

प्राणित्वान्न विभूतिषु ॥ ५० ॥

जीवोपाध्यनवच्छिन्नविषयैव परा भक्तिर्न तु प्राणादिजीवो-
पाधियुक्तेषु राजादिषु रक्तिर्मुक्तिफलेति ॥ ५० ॥

द्युतराजसेवयोः प्रतिषेधाच्च ॥ ५१ ॥

धर्मशास्त्रेषु द्युतराजसेवयोः प्रतिषेधः स्मर्यते परमेश्वरत्वे तु
तन्न स्यादिति ॥ ५१ ॥

वासुदेवेऽपीति चेन्नाकारमात्रत्वात् ॥ ५२ ॥

ननु (गी०।अ०१०।श्लो०१७) वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीति
विभूतिषु श्रुतिस्तथाच राजादिवत् सोऽप्यभजनीय एव स्या-

दिति चेन्न परब्रह्मण एव कृष्णाकारमावृत्तात् । यथा पराङ्ग
आह । (विष्णुपु०। अ० ४। अ० ११। श्लो० २)

अदोर्वैश्वं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

यच्चावतीर्णं विष्णुवाक्यं परब्रह्म नराकृति ॥ इति ।

जीवत्वे तन्न स्यादिति ॥ ५२ ॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥ ५३ ॥

वासुदेवविषये परब्रह्मप्रत्यभिज्ञा च श्रूयते (नारायणो-
पनि० । अथर्वशिरसि । दशके ६ । वाक्य ८)

ब्रह्मणो देवकीपुत्रो ब्रह्मणो मधुसूदनः ।

सर्वभूतस्त्वमेकं नारायणं कारणरूपमकारणं परब्रह्मस्व-
रूपमिति । स्मर्यते च प्रत्यभिज्ञा यथा प्रलये दृष्टानुभावेन
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयेनोक्तम् (महाभारते । वन०। अ० १८६।
श्लो० १३००२)

यः स देवो मया दृष्टः पुरा पश्चाद्यतेक्षणः ।

स एव पुरुषव्याघ्रः समन्धी ते जगदर्दन ॥ इति ।

तथा (महाभार०। ब्रा०। मोक्षधर्मे । अ० ३४५। श्लो० ११२२५।

१६) तपोभिरव्यदृशो हि भगवानिति श्रुत्वा जगमेजयेना-
भिहितम् ।

तपसाप्यसुदृशो हि भगवान् लोकपूजितः ।

तं दृष्टवन्नखो साक्षात् श्रीवत्साहविभूषणम् ॥ इति ।

अकारात् तद्वक्त्रेण फलस्पर्शजिज्ञात् ॥ ५३ ॥

तर्हि कथं विभूतिषु तत्कीर्तनं तत्राह ।

वृष्णिषु श्रेष्ठेन तत् ॥ ५४ ॥

(गी०। अ०१०। श्लो०२१) आदित्यानामहं विष्णुरित्यादौ
तेषु श्रेष्ठत्वं परमेश्वरस्येति दृष्टिमाचार्यं विभूतिकथनं तच्च
वासुदेवेऽपि वृष्णिषु श्रेष्ठोऽयमित्येतावन्मात्रदृष्टिविधानार्थं
विभूतिषु वासुदेवकीर्तनमिति ॥ ५४ ॥

एवं प्रसिद्धेषु च ॥ ५५ ॥

एवमनेन प्रकारेण वासुदेववृद्धालिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु वरा-
हवृंसिंहवामनरामभद्रादिषु भक्तिरपि मुक्तिरस्तीति बोध्यम् ।
यदा एवं ब्रह्मालिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु (गी०। अ०१०। श्लो०२३)
ब्रह्माणं ब्रह्मरसास्मीत्यादिविभूत्यात्मसु श्रेष्ठ्यमात्रदृष्टिर्मन्त-
र्या । उक्तं हि स्कान्दे । काशीखं० । पूर्वभा०। अ०२७। श्लो०१८१)

विष्णुब्रह्मान्तरं ब्रूयाद्यः श्रीगौर्यन्तरं तथा ।

तद्भक्तिकस्य मुख्यस्य वाक्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥ इति ।

ब्रह्मरस्य ब्रह्मालिङ्गप्रसिद्धिः स्याद्यादौ ब्रह्मसमुपलभ्यत-
इति ॥ ५५ ॥

इत्याचार्यस्यप्रेम्णविद्वद्विरचिते ब्राह्मिण्यस्तसुचीय-
भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥०॥

उक्तौ दृष्टोपकारकौ ज्ञानयोगौ सम्प्रति प्रतिबन्धकदुरित-
चयमुखेनापवर्गवत्यो गौणभक्तय उच्यन्ते ।

भक्त्या भजनेापसंहाराङ्गीण्या परायैतद्देतुत्वात् ॥ ५६ ॥

(गी०। अ०८। श्लो०१३)

भजनमन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।

इत्यनेन सप्तमाध्यायप्रतिपादितपरभक्तिमनूय तत्पश्चाद्गीतं
(गी० अ० ८। श्लो० १४)

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्तन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १ ॥

इत्यादि । तत्पश्चात् (गी० अ० ८। श्लो० २८)

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् । इति

तदुपसंहारस्ततस्तत्र (तैत्तिरीयसं०। अष्ट० २। प्र० ४। अनु० ६)

चित्रया यजेतेतिवत् सामानाधिकरण्येन भक्तिनाम्ना भजनेन
फलं भावयेदित्यर्थः । (गी०। अ० ७। श्लो० १७) एकभक्तिर्विशि-

ष्यते इत्यादौ भगवद्भक्तौ भक्तिशब्दस्य प्रयुक्तत्वेन संज्ञाप्राप्तेः

भक्तिभजनयोरैकार्थत्वाच्च । नाप्यत्र परभक्तिः फलभावनया

विधीयते तस्या अकृतिसाध्यत्वेनाविधेयत्वात् । नचापि तस्या

निःश्रेयसहेतुत्वमज्ञातं ज्ञायते (गी०। अ० ७। श्लो० २३) मङ्गला

यान्ति मामपीत्यादिना सप्तम एव तज्ज्ञापनस्यापि

त्वात् । किन्तु परभक्तेर्विघ्ननाशनसाधनाकाङ्क्षायां कीर्तनादि-

कमेतोपकारात् भक्तिशब्देन गौण्या वृत्त्या हृतीयान्तेन निर्दिष्ट

परभजनसाधनत्वं तेषु विधीयते इत्युच्यतेवादाकाङ्क्षायां

(गी०। अ० ८। श्लो० २८) मयि ते तेषु चाप्यहमिति पश्चादन्वयः ।

अन्यथा भक्त्या भजनं तेन च मयि स्थितिरिति वाक्यं भि-

द्येत । कीर्त्तनादिषु भक्तिसाधनत्वेन (तैत्तिरीयसं०। अष्ट० २।

प्र० ३। अनु० २) आयुर्वै श्रुतमितिवद्भक्तिशब्दे गौणः प्रत्य-

संस्कारेण सुगह इति । यदा भज्यते अभिरिति व्युत्पत्त्या
तासु भक्तिशब्दः (आद्यसाधनश्रौतसू०। अ०८। सू०८) उद्भि-
दत् । अथवा (गी०। अ०७। सू०१६) चतुर्विधा भजन्ते मामिति
भजनगणपाठात् सृष्टिवत् । (गी०। अ०७। सू०१८) उदाराः
सर्व एवैते इत्यादौ दार्ढ्यगुणयोगाद्वा गौणत्वमिति ॥ ५६ ॥

रागार्थप्रकीर्त्तिसाहचर्याच्चेतरेषाम् ॥ ५७ ॥

एवं हि श्रुतम् (गी०। अ०११। सू०१६)

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्त्या

जगत् प्रहस्यत्यनुरज्यते च । इति ।

तच्च साक्षादेवानुरागार्थत्वं कीर्त्तनस्य श्रुतम् । तत्साहच-
र्यात् (गी०। अ०८। सू०१७)

यततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

इत्यादिनोक्तानामपि तदेव फलमिति ॥ ५७ ॥

अन्तराले तु शेषाः स्युरुपास्यादौ च काण्डत्वात् ॥ ५८ ॥

गी०। अ०८। सू०१९)

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।

(गी०। अ०८। सू०२८)

ये भजन्ति तु मां भक्त्वा मयि ते तेषु चाप्यहम् ।

इत्येतयोरन्तराले या गौणभक्तयः श्रुतास्ताः परभक्ता-
नि भवन्ति परभक्तिशब्दब्राह्मेति भावः । ता यथा (गीता०।

अ०८। सू०१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८)

यततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

जमस्तनश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन वृथक्त्वेन वज्रधा विन्यतोमुखम् ॥ इति ।

तथा ।

यजन्यास्यजयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ १ ॥ इति ।

तथा ।

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ १ ॥ इति ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपेतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ १ ॥ इति ।

तथा ।

यत् करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुर्वन् मदर्पणम् ॥ १ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षमे कर्माबन्धनैः । इति ।

तत्र नाम्नामभिधानं कीर्त्तनम् । भक्त्यर्थं यजस्वान् लौकि-
कोऽप्यव्रताप्रस्तावादुक्तः । दृढव्रतत्वं मङ्गलैकादश्रुपवासाद्यनु-
ष्ठानम् । जमस्कारः स्थापकर्षबोधककरत्रिरः संयोगादिश्या-
सारः । ज्ञानयज्ञश्च द्विधा मुख्यामुख्यभेदेन एकत्ववृथक्त्व-
व्यवस्था । तन्माषचिन्ता तु ध्यानमनुष्ठानम् । यागः पूजा
भगवन्मुहिम्न पञ्चादिदानश्च तथा विहितनिषिद्धवर्गकर्मणां

परमेश्वरे समर्प्यमिति । न केवलमेतावन्मन्त्रानि । किन्तु
(ह्रीं०।पृ०२२५) मन्त्रो ब्रह्मेत्युपासीत (गी०।अ०१०।सो०२१)
आदित्यानामहं विष्णुरित्याद्युपासनादिब्रह्मकवचीकृतान्यपि
भक्तिसाधनानि कुतः ब्रह्मकाण्डस्य सर्वस्यापि भक्तितत्त्वाधनप्र-
तिपादकत्वादिति ॥ ५८ ॥

ताभ्यः पावित्यमुपक्रमात् ॥ ५९ ॥

ताभ्यो गौणभक्तिभ्यः पाविष्यमन्तःकरणमास्तिन्यहेतुदुरित-
क्षयः स एव द्वारं कुतः (गी०।अ०८।सो०२) पवित्रमिदमुत्त-
ममित्युपक्रम्याभिधानात् । भक्तेरन्तःकरणधर्मत्वात् पाविष्य-
स्यान्तरङ्गत्वादिति ॥ ५९ ॥

तासु प्रधानयोगात् फलाधिक्यमेके ॥ ६० ॥

तास्त्रेव कीर्त्तनादिवु (गी०।अ०८।सो०२६) यो मे भक्त्वा
प्रयच्छति (गी०।अ०८।सो०२४) नमस्कन्तश्च मां भक्त्वा इत्यादौ
प्रकरणादिसिद्धाङ्गभावेषु पुनर्भक्तिसंयोगकथनं प्रवृत्तभक्तीनां
तदनुष्ठाने फलाधिक्यार्थमेवेत्येक आचार्या मन्यन्ते ॥ ६० ॥

नास्त्रेति जैमिनिः सम्प्रवात् ॥ ६१ ॥

जैमिनिराचार्यश्च तासु गौणत्वचिह्नेः (आश्रमायनश्रौत
सू०।अ०८।ब्र०३) ज्ञेयेनाभिचरन् ज्ञेयेत्यादाविव भक्त्वा की-
र्त्तनेन भक्त्वा दानेन परभक्तिं साधयेदिति सामानाधिकरस्य-
सम्प्रवाक्यमभावेनान्यार्थं तां मन्यन्ते न फलान्तरार्थं गौरवा-
दिति ॥ ६१ ॥

अनाङ्गप्रयोगानां यथाकालसम्भवो गृह्यादिवत् ॥ ६५ ॥

कीर्तननमस्कादीनां सहानुष्ठानमेकैकेन वा क्रमेष्वनुष्ठानमिति चतुः पक्षाः । तत्राद्ये कस्मिन्निदमनुष्ठानेऽप्यन्येषां निःकलत्रप्रसङ्गः द्वितीये विकल्पप्राप्तावर्त्यैकनियमः स्यात् । तृतीयस्वशास्त्रार्थः । एककृतावन्त्यस्याननुष्ठानं च प्रसज्यते गौरवात् । तस्मादेतेषां मिथो व्यभिचारहेतुत्वमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु सर्वाण्येव साधनानि प्रमाणसत्त्वात् । किन्तु सहानुष्ठाननियमो नास्ति प्रमाणाभावात् । येषान्तु गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादीनामेकप्रयोगश्रवणं तेषामेव सहानुष्ठानम् । तदितरेषान्तु यथाकालं यथासम्भवमनुष्ठानं गृहकृत्यादाविव यथा गृहसाधनद्वय-स्तम्भाद्याहरणं कदाचिदेकदा कदाचित् क्रमश इति नह्येतावता दृष्टादीनामकारणत्वमायाति । तस्मात् यथादृष्टदुरितक्षयसमर्थं तत् तादृष्टदुरितक्षयं कृत्वा सर्वैः स्वस्वसामर्थ्यं दर्शिते परभक्तिसिद्धिरिति तथाच गीयते (गी०।अ०७।श्लो०१८) ।

बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत इति ॥ ६६ ॥

ईश्वरतुष्टेरेकोऽपि बली ॥ ६७ ॥

तेषु मध्ये चः कस्मिन्निदमनुष्ठानेन बलवान् भवति स एकोऽपि परमेश्वरतुष्टिं जनयित्वा परभक्तये प्रभवति बहूतर-त्रिचिह्नपरिचर्याभिरपि यथा नेतरः प्रभुस्तुष्यति तुष्यति चैकेनापि निर्बन्धकसततकृतपादसंवाहनेन तद्वत् । कीर्तनाद्यन्तमेनापि बहूतरदेवितेन अगवत्प्रसादाद्भक्तिः प्राप्यते यथा (गी०।अ०१।श्लो०५७) ।

बुद्धियोर्न समाश्रित्य मचिन्तः कर्तव्यं भव ।

मचिन्तः सर्वदुर्माणि मत्प्रसादात् तरिष्यन्ति इत्यादि ।

तथा काष्ठादिकृतमपि कक्षचिह्नम् । यथा (ब्रह्म पु०-
अ०८।श्लो०१६६) ।

आयन् कृते यजन् यज्ञैस्तेतार्था दापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्णं केवलम् ॥

इत्यादिकम् । नच व्यभिचारो बलवत्प्रत्येकजन्मभक्तिं
प्रति कीर्त्तनत्वादिना हेतुत्वादिति ॥ ६९ ॥

ननु कीर्त्तनाद्यान्तराश्विकानां सर्वेषामेव पावित्र्यं दार-
मुत केवाश्विदन्वदपीत्यत आह ।

अवन्धोऽर्पणस्य मुखम् ॥ ६४ ॥

भगवत्परितृष्टुभाशुभकर्मणां स्फुल्लजजननसत्त्ववन्धाभाव
एव दारम् । यथोक्तम् (गी०।अ०८।श्लो०२८) ।

शुभाशुभफलीरेवं मोक्षये कर्मबन्धनैरिति ।

अर्पणमन्त्रोऽपि पुराणान्तरे ।

कामतोऽकामतो वापि ज्ञात् करोमि शुभाशुभम् ।

तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं तत्प्रयुक्तः करोम्वहम् ॥ इति ।

नचैवं स्नातन्प्रसङ्गः तत्करवशेन पापाचरणाभावस्यापि
तदङ्गत्वात् । यथा स्याति । न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भ-
वेदिति । तस्मात् पावित्र्यं तदितरविषयमेवेति । अत्र शुभं
कर्म स्नात्रमविहितनित्यनैमित्तिकात्मकं बोध्यम् । सम्प्रसाद-
मपरिपाचनाद्ब्रह्मलोकादिकं तस्मात्तौ मुक्तये विद्यन्तः आदि-

त्यादिवन्धः । अङ्गपरिणति तु तत्प्रसिद्धिः । एवं कामाज्ञानस्त-
तकामकर्ममाययोरपि पञ्चादरूपे फलाभाव एव इति ॥ ६४ ॥

अथ मोक्षोद्येव विमेषस्त्रिण्यते तत्र अतिस्मृतिमध्ये यत्स्व-
रूपमुच्यते यथा (गी०।४०।६०) य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः
पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्रुहिरण्यकेन इत्यादि । तथा (नार-
दपञ्चरात्रे । पटले १।। श्लो० ७१) ।

ध्येयः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्ती ।

नारायणः सरसिजामनमस्त्रिविष्टः ॥

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी ।

हारी हिरण्ययवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ १ ॥

इत्येवमादि । तत्र किमेवंविधेष्वेव ध्याननियमः पूर्णप्रादुर्भा-
वाद्वा वा यथाश्रुतेष्विति । तत्र ध्येयस्वरूपप्रवणान्नियमप्राप्तावु-
च्यते ।

ध्याननियमस्तु दृष्टसौकर्यात् ॥ ६५ ॥

ध्याने ध्येयनियमकथनं दृष्टार्थं नानाविषयत्वे चित्तविक्षे-
पसम्भवात् । तस्मात् सौकर्यार्थमेव तत्कथनं ज्ञेयम् । अदृष्टार्थत्वे
विकल्पादिप्रसङ्गात् । तस्माद्यथाश्रुतेषु व्यवस्था । अत एव मो-
क्षिणां त्रिशुपासादेश्च तन्नियममन्तरेणैव ध्यानस्य दुर्लभं फल-
मुपलभ्यमिति ॥ ६५ ॥

तद्यज्ञिः पूजायामितरेषां नैवम् ॥ ६६ ॥

(गी०।४०।८। श्लो० १५) यानि मद्याजिनोऽपि मामित्यथ
यज्ञिः किं प्रसिद्धोतिष्ठोमादिविषयः किंवा पूजावचन इति ।

तथायं यजिः पूजायामेव प्रयुक्तः कुतो ज्ञायते किञ्च पूज-
येदित्यादिना नित्यकाम्यपूजा तादर्थ्यं विहितान्तराः परभ-
क्त्यङ्गत्वमात्रमत्र विधीयते तेन तादर्थ्यम् । इतरयानानां तु न
तादर्थ्यं श्रुतं तेषामोच्चरोद्देशकत्वं भक्तिसंयोगस्योभयं विधातव्य-
मिति वाक्यभेदः स्यात् । अथ विष्णवे उदकमात्रं श्रुते चरमि-
त्यादिविहितस्य भक्तिसंयोगोऽस्त्विति चेत् सत्यम् । काम्यानां
तत्फलमेव निराकाङ्क्षात् । जीवनमात्रनिमित्तकनित्यपूजा-
यास्तु भक्तिसंयोगविधौ बाधकाभावात् नित्यत्वे श्रुतोप-
स्थितिसाधवाच्चेति । अत एव मोक्षधर्मे हिंसायुक्तधर्मनि-
न्दायाम् । (महाभार० आ० १६५ । १ प्र० ६६८ । श्लो० ६४००) ।

सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।

कामरागा हि हिंसन्ति बहिर्विद्यां पशून् नराः ॥

विष्णुं ये चाभिजानन्ति धर्मादेव यजन्ति ते ।

पाथमैः सुमनोभिस्तु तथापि यजनं श्रुतम् ॥ ६६ ॥ इति ।

अथ पूजाप्रस्तावादधिकरणवचनम् ।

पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः ॥ ६७ ॥

एवं स्मर्यते । (नृसिंह पु० १ अ० ५८ । श्लो० ४६)

गङ्गाप्रयागगयपुष्करभैमिषाणि ।

पुण्यानि यानि कुड्मकाङ्गुलवामुनानि ॥

काशेन तीर्थसञ्चिन्तानि पुनन्ति पापान् ।

पादोदकं भजन्तः प्रपुनन्ति ययः ॥ १ ॥

इत्यत्र तत् किं पादसंयुक्तं यत् पादोदकमुत पादे इत्युक्तो-

सुष्ठु भक्तम् । तत्र पाद्यमेव पादोदकं कुतो प्राचते चक्ष-
 चाऽऽवाप्तिप्रवृत्तात् । तथाहि भगवतः प्राचात्यादयन्मन्त्रो न
 वक्ष्यति । नाप्यवतारद्वारा । तस्याप्यनुष्ठानव्यभिधानाव-
 क्कवात् । किन्तु पूजाविधानप्रतिमापादयन्मन्त्रादुपचारस्तथापि
 प्रतिष्ठिताद्याः अप्रतिष्ठिताद्यास्तु पूजार्थमावाहने वति तथाच
 ब्राह्मणमन्त्रिणाद्यविधाने पादाभावे तत्र स्यात् । तत्रैवं व्या-
 ख्यनुरोधात् पाद्यमेवास्तु प्रतिमाद्यत्यन्तव्यवहितसम्बन्धकस्य-
 नाप्रवृत्तात् ॥ ६७ ॥

स्वयमर्पितं दद्यान्मविशेषात् ॥ ६८ ॥

पूजायां भगवते दत्तमेवेत्यर्पितमौ स्यादिकं वैष्णवं सात्वतेभ्य
 इत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन विहितं तदिह सात्वतत्वाविशेषादेव
 भगवद्भक्तेन स्वयमपि दद्यान् भोजनधारणादिना स्तोत्रकार्यमि-
 त्यर्थः । स्वयमपि ग्रहणे प्रतिपत्तिः सिद्ध्यति । धर्मशास्त्रेण
 वर्जनीयमेव यथा अग्न्याद्युद्देशेन त्यक्तपुरोडाशस्य
 उत्तरार्द्धात् स्निष्टकृतमवद्यति यजमानपञ्चमाः पुरोडाशं च-
 यन्तीति प्रतिपत्तिस्तथेदमपि वचनादेव । अन्यथा सात्वतेभ्यो-
 ऽपि न प्रतिपादयेत् परद्रव्यत्वात् । वचनादिति चेन्न नहि
 वचने स्ववर्जनमुक्तम् । अथ ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यादिना ब्रा-
 ह्मणत्वादात्मनेऽपि दानप्रवृत्तादिति चेन्न दानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन
 परस्वत्वापादानरूपत्वात् । नचैवं प्रतिपत्तौ युक्तं पुरोडाश-
 कापि यजमाने प्रतिपत्तिदर्शनात् कथादिवत् प्रतिपत्तिरपि
 स्तोत्रापादिकैव । तदेवं यथान्वयात्सात्वताऽप्यपत्तिस्तत्र स्वयं ग्रहणे-

नाप्यवेगुषं परिहार्यमेव । तथा खवं दत्तकादिभिरपि
 ज्ञेयमिति । किञ्च (गी०।च०२।सो०१२) तैर्दत्तानग्रहाद्येभ्यो
 यो भुङ्क्ते सोऽयं एव स इत्यत्र समानकर्तृकत्वात् खलध्वंसे समा-
 नकर्मत्वप्रतीतिः । क्लासमभिव्याहतमन्त्रः सामानाधिकरण्या-
 न्नघात् तैर्दत्तानित्यत्र तज्यातीत्यपरमे मानाभावात् । तज्या-
 दाधकं विना देवेभ्यो दत्तमपि भोक्तव्यमिति शेषम् ॥ ६८ ॥

निमित्तगुणव्यपेक्षणादपराधेषु व्यवस्था ॥ ६९ ॥

(वराहपुराणे । अ०१२४सो०४) देवपूजापराधास्तैर्दाचि-
 न्नत् परिकीर्त्तिताः । इत्युपक्रम्य दाचिन्नापराधास्तत्प्राय-
 क्षित्तानि च विहितानि तेषां किं सर्वापराधवर्जनं पूजाक्रमत
 केषांचिद्वर्जनमङ्गं केषांचित् पुरुषार्थ इति । अथोच्यते (वराह-
 पु०।अ०१२४।सो०६५)

अकर्त्तव्येन पुण्येन यो मामर्चयते नरः ।

पतनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥ १ ॥ इत्यादि ।

तथाकर्मस्थानां पुण्याणां पर्युदस्ताकाज पूजाक्रमम् । किन्तु
 पूजाक्रमप्रयोगमप्येधमादिनार्प्ये कृते तन्निमित्तमपेक्ष्य प्राय-
 क्षित्तम् । यच्च तु (वराहपु०।अ०१५।सो०३६) अदत्ता गन्ध-
 माद्यानि धूपं यो मे प्रयच्छतीत्यनेन पूजाक्रमभङ्गापराधे तत्त-
 त्कमस्य पूजाक्रमादङ्गवेगुषपरिहारात् तत्प्रायक्षित्तस्याङ्गत्वं द्र-
 ष्टव्यम् । यच्च पूजामन्तरेण (वराहपु०।अ०११५।सो०१)
 दत्तकाद्यमखादित्वा यस्तु मामुपसर्प्यतीत्यादि श्रुतं प्राय-
 मेव पुरुषार्थत्वमिति व्यवक्षेवेति ॥ ६९ ॥

एवं वृथायाः भक्तिर्बोधाविहीना (गी० च० ८। श्लो० १६) पञ्च
पुत्रं कथं तोयमित्यनेन भगवद्दुष्टैकदापमाचक्ष भक्तकृतवि-
धिरित्याह ।

पञ्चादेर्दानमन्यथा हि वैशिष्ट्यम् ॥ ७० ॥

अद्यदिष्टतमं लोके अथान्यद्व्यतिर्दृष्टे ।

तत् तद्विदेयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय अक्षये ॥

इत्यादिना प्राप्तस्य भगवद्दुष्टैकसर्वदानस्य भक्तकृतवि-
धिः । अन्यथा पञ्चादिचतुष्टयविहितदानमेव ज्ञात् । प्रत्येक-
विधौ वाक्यभेदः । तस्मात् पञ्चादिष्वेन प्राप्तं दानमनूय
(नैतिरीय च०) उपपद्येत इत्यनेन नित्योपवीतस्य दर्शकृत-
वदङ्गत्वविधिरेव युक्त इति ॥ ७० ॥

सुहृत्तजत्वात् परहेतुभावाच्च क्रियासु श्रेयस्यः ॥ ७१ ॥

ता भक्तयः सर्वकर्मसु श्रेयस्य एव कुतः परभक्तिहेतुत्वात्
इतरधर्मजन्यत्वाच्च यथा (गी० च० ४। श्लो० १०। ११)

वह्नौ ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ इति ।

भावशब्दस्य भक्तौ प्रयुक्तः ।

गङ्गाजले किं न वसन्ति मत्स्याः ।

देवास्तथे पश्चिगता वसन्ति ॥

आबोध्यितास्तो न फलं लभन्ते ।

तीर्थेषु देवावतनाच्च मुखात् ॥ इत्यादीम् ।

तस्मात् (गी० च० ७। श्लो० १६)

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ इति ।

अथ पूर्वसुज्ञानजलाङ्गुलीनां तातोभ्यो सुख्याः ।

एतेन भक्तिमोमांसायां विचारो युज्यते न कर्ममोमांसा-
मित्युक्तम् ॥ ७१ ॥

ननु भक्तानां न गौणमुख्यभावसंशया सति (गी०।५।०।३०।६)

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ इति ।

चतुर्णां तुल्यवदभिधानं किं कृतमित्यत आह ।

गौणं त्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात् साहचर्यम् ॥ ७२ ॥

गौणं त्रैविध्यमेव तामां मुख्येण साहचर्यमवश्यं तु स्यात्-
१। यथा राजसमभिव्याहारेणामात्यानाम् । एवञ्च पाप-
प्रविपदद्वारादिनिमित्तं आरण्यकोत्तनाद्यार्त्तभक्तिः ज्ञानार्थं
साक्षात्करणं जिज्ञासोर्भक्तिः । यथाच (बृहदा० ४०।५८१) तमेतं
हानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽ-
[जकेनेत्यादि । तथा (गी०।५।०।१८।३०।४८)

स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवाः । विष्णुपु०।-
०३।५।०।३०।१६)

न चक्षति निजवर्षधर्मतो यः ।

सममतिरात्मसुहृदिवचपथे ॥

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्यते* ।

व्यितमनसं तमवेष्टि विष्णुभक्तम् ॥

* व्यितमनसमिति ऽ उक्तम् ।

इत्यनेन स्वस्ववर्णाश्रमविहितवेदानुवचनादीनां ज्ञानार्थ-
मनुष्ठानं जिज्ञासा भक्तिः । अर्थार्थिता भक्तिरपि द्विधा तत्रै-
का परभक्त्यर्थं क्रियमाणा पूर्वोक्ता राज्यस्वर्गाद्यर्थं क्रियमाणा
च कीर्त्तनादिरूपाऽपरा । यथा (विष्णुपु०। अ० २। अ० ३। श्लो० ३)

भौमान् मनोरथान् कामान् स्वर्गिवन्द्यं परं पदम् ।

प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वानमपि चोत्तमम् ॥ इति ।

तत्र निर्वानप्राप्तिः परभक्तिद्वारेति परभक्तिप्रयोजनार्थिता
(गो०। अ० ८। श्लो० १८) ये भजन्ति च मां भक्त्वा मयि ते तेषु
चायहमित्यनेन सहैकवाक्यत्वात् । यच्च भागवते (स्कन्ध०। अ०-
५। श्लो० ११। २३)

अवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलम्बणा । इति ।

तदेतेष्वेव यथायथमन्तर्भावनीयम् । तदेवमुपाधीनामेवामुपधे-
यसाङ्गैर्ह्यपि न दोष इति ॥ ७१ ॥

ननु कीर्त्तनादीनामङ्गले कथमात्मादिषु प्राधान्यं घटते
इत्यपेक्षायामुच्यते ।

वर्हरत्नरस्यमुभयमवेष्टिसुववत् ॥ ७२ ॥

स्वरसकीर्त्तनादीनां परभक्त्यङ्गतया तदन्तर्गतत्वमनारभ्य
फलात्तरसम्बन्धात् तद्विर्भावेनोत्पूर्वाऽपि । यथा राजसूया-
कर्गताणवेष्टिः प्रधानापि जगत्तन्म फलात्तरसम्बन्धात् तत

उत्कृष्यते । यथावा दृढस्यतिसवः कश्चित् प्रधानमपि वाजपे-
याङ्गं तद्वत् प्रमाणसत्त्वासत्त्वाभ्यां विभेदात् । एवं

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रत्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

इत्यनेन सर्वकर्मणां नैमित्तिकाङ्गत्वेनापि प्रवृत्तेः । स्वभा-
वाङ्गत्वं स्वर्गादिफलाय प्राधान्यं च न विरुद्धमिति ॥ ७३ ॥

इदानीमार्त्तभक्तौ विशेषश्चिन्त्यते ।

स्मृतिकीर्त्याः कथादेश्वर्त्ता प्रायश्चित्तभावात् ॥ ७४ ॥

स्मरणकीर्त्तनकथानमस्कीरादोनामार्त्तभक्तौ निवेद्यस्त-
त्पापकृतनरकात्तिमतां तत्तत्पापक्षयहेतुत्वेन कथनात् यथा
(विष्णुपु०।अं०२।अ०६।श्लो०२२।२२)

पापे गुरुषु गुरुणि सघूनि च सघुन्यपि ।

प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्थायंभवादयः ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्यानुस्मरणं परम् ॥ २ ॥

तथा (विष्णुपु०।अं०६।अ००।श्लो०८)

यस्मात्कीर्त्तनं भक्ता विज्ञायन्मनुत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

एवं (महाभार०।त्रा०।मोक्षध०।अ०२४५।श्लो०१२२०५।

१२२०६)

सर्वास्माभिर्गमनं सर्वतोर्थावगाहनम् ।

न तथा फलदं धेते नारायणकथा यथा ॥

वाविताङ्गाः च संवृत्ताः श्रुतेरामादितः कथाम् ।

नारायणाग्र्यां पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ इत्यादि ।

तस्माद्युक्तमार्तो निवेदनमिति ॥ ७४ ॥

भूयसामननुष्ठितिरिति चेदाप्रयाणमुपसंहारान्मद्वत्त्वपि ॥ ७५ ॥

आदेतत् । न्यायविरोधादेतद्वचनानां स्वल्पपापविषयत्वमेव
युक्तम् । अन्यथा भूयः क्लेशसाध्यानामननुष्ठानस्वल्पणमप्रामाण्य-
मिति चेत् तेषामामरणमुपसंहारकारणात् क्लेशाधिक्यात् । यथा
(विष्णुपु० । अ० १। अ० ६। श्लो० २८)

तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने ।

न याति नरकं शुद्धः संचीणाखिलकल्मषः ॥

इत्यनेन सातत्योपसंहारात् । उपक्रमोपसंहारयोरेकार्य-
त्वादिति भावः । नचोपक्रमे कालः श्रूयते येन तद्विरोधादु-
पसंहारस्य भिन्नार्थतापि भवेत् । तथाच क्लेशसाध्यादितरेषां
नाननुष्ठानमप्रामाण्यम् (विष्णुपु० । अ० १। अ० ६। श्लो० २५) यात-
र्निश्चि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् इत्येतदवस्थानुवाद
एव । नाप्यनुतप्ताधिकारिकमिदम् । (विष्णुपु० । अ० १। अ० ६।
श्लो० २४)

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तकृतकैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥

इत्यस्यापि सर्वप्रायश्चित्ताङ्गानुतापस्यानुवादत्वादेकमित्य-
स्यापि प्रायश्चित्तान्तरनैरपेक्ष्यस्य न्यायप्राप्तस्यानुवादः । अन्यथा
वाक्यानि भिद्येरन् विविष्टविषयाश्च भवेयुः । अतो यच्चान्त-

गन्तव्याद्यथायथमनुवादत्वासाध्यायत्वं पूर्ववाच्यमात्रम् । यत
एवान्यथापि (विष्णुपु०।अ०३।अ०७।श्लो०३३।३४)

किङ्करा दण्डपात्रौ वा न यमो न च चातनाः ।

समर्थास्तस्य यस्यात्मा केचवास्तमनः सदा ॥

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।

नाशोचं विद्यते तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

इत्यादिभिः सातत्यमुक्तमिति ॥ ७५ ॥

लघ्वपि भक्ताधिकारे महत्क्षेपकमपरसर्वज्ञानात् ॥ ७६ ॥

लघ्वपि सहास्रपरणकीर्त्तनादि महतामपि पापानां क्षेपकं
नाशकं भवति । यतो भक्ताधिकारे प्रायश्चित्तान्तराणां
सर्वेषां त्यागलक्षणहानिप्रतीतेरित्यर्थः । यथा गीतम् (गी०।
अ०१।श्लो०६६)

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ इति ।

अत्र हि न काम्यकर्मत्यागपूर्वकत्वमर्थः काम्यत्यागे पापा-
भावात् किं भगवता मोक्षणीयम् । अथ पापान्तरं नाशं
काम्यत्यागस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः नित्यनेमित्तिकयोरपि त्यागपूर्व-
कता न तस्यार्थः तयोस्त्वागे यदि विधिरस्ति न ततः पापं किं
मोक्षणीयम् । अथ नास्तीति वाच्यम् । मैवम् । एवं वाक्येनैव
तद्विधानात् पापाश्रयकत्वात् । अथ सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यनेन
संन्यासिनमनूय तदधिकारिकमिदं तेषामवकीर्णादिप्रायश्चि-

नादिकारणात् तैः न च विकल्पप्रसङ्गात् पूर्ववत्सहतामननुष्ठानं
च स्यात् । न च सातत्येन तद्दोषपरिहारः ।

महापातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमित्तमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥

इत्यादिना लघुनोऽपि महत्तत्त्वपक्त्वात् । किञ्च संन्यासा-
श्रमस्यासन्निधानेन बुद्धानुरोधात् । तस्माद्यथा लोके सर्वान् वि-
हाय मां भग्न क्लेशांस्ते नाशयिष्यामीत्यत्र क्लेशनाशकान्तरहानिः
प्रतीयते । तथान्तरपापनाशकान्तरत्यागोऽवगम्यते वाक्यादेव ।
एतन्न कथञ्चित्संन्यासविधायकेन सहैकाध्यायपाठेऽपि न तद्वि-
षयकत्वं प्रकरणसन्निधानयोः सम्बलत्वात् । किञ्चास्मिन्नध्याये ।
(गो०। अ० १। द। शो० २) काम्यानां कर्षणां न्यासं संन्यासं कवयो
विदुरित्यादिना काम्यकर्मत्याग एवोक्तो न संन्यासाश्रमः एवञ्च
प्रायश्चित्तान्तरत्यागमद्वन्द्वेन केवलभगवन्नामादिभिरार्त्तिं
यस्तर्तुमिच्छति तदधिकारिकमेव सत्तस्मरणादि । तथाच
भिन्नाधिकारादुपपन्नानां न समुचितिः । नापि क्लेशभङ्गाद्व्य-
यामननुष्ठानम् । (गो०। अ० १। द। शो० ८)

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।

स ज्ञात्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

इत्यनेन तादृशसंन्यासस्य हेतुत्वात् । (विष्णुपु०। अ० ६।
अ० ७। शो० १०)

कलिकल्पवृक्षमद्युपं नरकार्त्तिप्रदं नृणाम् ।

प्रधाति विषयं सद्यः सत्तपन्नानुसंसृते ॥ इत्यादि ।

तदधिकारपरम् । एवम् (गी०।अ०८।श्लो०१०।३१)

अपिचेत् सुदुराचरो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्त्रयः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शशच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणम्यति ॥

इत्यनेन तथा (नृसिंहपु०।अ०८।श्लो०१८।१८)

नारकाः कृष्णकृष्णेति नारमिहेति सुकुशुः ।

इति संकीर्त्तितो विष्णुर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ।

नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टा महात्मनाम् ॥

इत्यादिना च भक्त्यधिकारः सुव्यक्त इति । अथ कीर्त्तन-
श्लोकारणत्वमात्रमिह प्रतीतम् । नतु प्रथमान्तपदेनेत्यादिनि-
यम इति ॥ ७६ ॥

तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खले वालीवत् ॥ ७७ ॥

(विष्णुपु०।अ०१।अ०६।श्लो०३४) प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं
हरिसंस्मरणं परमित्यादौ नामाऽतिदेशेन प्रायश्चित्तान्तरध-
र्मस्तु न मन्त्रयः । प्रायश्चित्तव्यानत्वात् तत्स्थाने तद्विधा-
नादित्यर्थः । यथा (आश्वलायनश्रौतसू०।अ०८।खं०७) खले
वाली यूषो भवतीत्यत्र पशुनियोजने यूषकार्ये खले वालीवि-
धिरिति । न यूषधर्मस्याष्टात्मिकरजादेः प्रसङ्गकददच नखलो-
मादिवपनानां प्रायश्चित्तधर्माणामप्राप्तिरिति । न कीर्त्तनादेरपि
पापव्यवहेतुत्वात् प्रायश्चित्तमेवेति वाच्यम् ।

प्रायेः नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तयोर्निश्चयव्युक्तं प्रायश्चित्तमिति सूतम् ॥

इत्यनेन तपोरूपे प्रायश्चित्तशब्दे मुख्यः अन्यत्र गौण इति
ध्येयम् ॥ ७७ ॥

अथाङ्गानां प्रधानाधिकरणनैयत्यात् तदधिकारश्चिन्त्यते ।

अनिन्द्योऽन्यधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यवत् ॥ ७८ ॥

निन्दितचाण्डालादियोनिपर्यन्तं भक्तावधिक्रियते संसार-
दुःखजिहासाया अविशेषात् । अथ वेदाध्ययनानधिकारात्
कथमचैवर्णिकानां स इति चेत् तच्चाह पारम्पर्यादिति । (पूर्व-
मीमांसासू० ॥ अ० १। पा० १। सू० २) चोदनालक्षणोऽर्थः धर्मः
(उत्तरमीमांसासू० ॥ अ० १। पा० १। सू० २) शास्त्रयोः मत्वादिति-
न्यायादलौकिकोऽर्थः श्रुत्यैकसमधिगम्य इत्यत्र न प्रतिपद्या-
महे । किन्तु स्त्रीशूद्रादीनामितिहामपुराणादिद्वारा चाण्डा-
लादीनां च सूत्याचारवदुपदेशपारम्पर्येण ज्ञानमपि श्रुतिमू-
लमेव भवति । यथा तेषां सामान्याऽहिंसाधर्मादिज्ञानम् ।
अन्यथा तदसिद्धिप्रसङ्गादिति ॥ ७८ ॥

अतो ह्यविपक्षभावानामपि तल्लोके ॥ ७९ ॥

यतः सर्वाधिकारोऽतः खलु येषामत्र परभक्तिर्विपक्षभावं
न गता तेषां येतदीपे भगवत्लोके परभक्तिसाधनानुष्ठानं
स्मर्यते । यथा (महाभार० ॥ अ० १। मोक्षधर्मैः । नारायणीये ।
अ० २२८। श्लो० १२७७८॥ १२७७९)

श्रीरीहोदधरः श्रीदीपो महात्मः ।

तत्र नारायणाय नमः ॥

इहानामाभिरुपताये यताः पुरोचते ।

रत्नाक्षुपकम् तेषां परमहिवाधमाशुभम् युतम् । (महा-
भार० । भा० । मोक्षधर्म । अ० १३८ । श्लो० १९७८ । १९७८९)

सहिताद्याभ्यावन्तकतस्य मायया द्रुताः ।

सुताश्विपुटा इहा नम इत्येव वादिनः ।

ततो विवदतां तेषामग्रेष्वपि विपुलधनिम् ।

वसिः क्षिप्रोपक्षिपते तस्य देवस्य तेनरेः ॥

इत्यादि। तस्यात् सर्वत्र तदधिकार इति । अत एव (उप-
रमीमांसासू० । अ० १। पा० १। सू० १) तदुपर्यपि बादरायणेन
बन्धवादिति सूचितम् ॥ ७८ ॥

अथ विपक्षभावानामपि कथं न तत्रोक्त इत्युपोद्घातेनोच्यते ।

क्रमैकगत्युपपत्तेषु ॥ ८० ॥

तुल्यमतप्रज्ञाव्यवहारः । नारायणोय एव मूयते (महा-
भार० । भा० । अ० १४६ । श्लो० १२२८३) येति निष्कर्षात् ।
पुनरापविर्जिता इत्युपक्रम आदित्यमण्डलद्वारा अनिष्ट-
प्रसूयककर्मसूचकमेव नतिमभिधायाभिहितम् । (महाभा-
र० । भा० । अ० १४६ । श्लो० १२२८३१२२८८) ।

समाहितमनस्त्वाय निधताः वंशतेन्द्रियाः ।

इकान्तभाषोपमता वासुदेवं विप्रश्नि ते ॥ इति

हमनयसिधामन् । तयो वयादुमन् । (महाभार० । भा० ।
मोक्षधर्मे । अ० ६५ । श्लो० २२५-३८ । २२५५० ।)

ये तु दग्धेभ्यः लोके पुण्यपापविनिर्मुक्ताः ।

तेषां लक्षाभिनिर्दिष्टा पारंपर्यव्याप्तिः ॥

चतुर्थ्यां चैव ते गत्यां गच्छन्ति परमं पदम् ।

गुणमेकान्तधर्मोऽयं मेढो नारायणप्रियः ॥

अगत्वा नतयशितो यद्वन्द्वनयव्ययं हरिम् ।

इत्येकगत्यभिधानं च एकभक्तिविषयत्वेनोपपद्यते । अन्यथा
विरोधात् तस्यादपकविषयकान्नलोकसाध इति ॥ ८० ॥

उत्क्रान्तिस्तुतिवाक्यशेषाच्च ॥ ८१ ॥

उत्तमान्नो (गी०।अ०८।श्लो०१०) भस्मा युक्तो योगवर्धन
 वैवेक्यपकम्ब (गी०।अ०८।श्लो०११)।

श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनस्यरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥

रात्युक्तम् । तत्रैव वाक्यमेवः । (गी०।अ०।प्रश्नो०२४) ।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः वस्त्राणां उत्तरायणम् ।

तत्र प्रधाता मण्डन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ इति

कसाद्विः श्रुता । तथा । (गी०।अ०८।श्लो०१६) ।

शान्तशुभभाषाकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

भामपेक्ष तु कौन्तेय पुनर्जय न विद्यते ॥

इतिवाक्येये कोकोपक्रमानुपबन्धमहिता च तन्मोपलो-

कथात्रिविधमनामाभावेन युक्त विपक्षमपि न ततोऽन-
मनमपि कथं युज्यते तत्प्रत्यक्षावचितान् ततोऽपि वाच्यमान-
गुणानभवसाध । किञ्च अविपक्षमप्येतत् इव कथमुक्तिविहीन-
तत्कास्त्रीनकारविधिवैयर्थ्यप्रयुक्तात् । यच्च तेन परमहिवमु-
च्यो वदते । (गो०।च०।द्वि०।२२) पुरुषः स परः पार्थ
भक्त्या स भक्त्यनन्वयेत्यनिरपेक्षमोक्षसाधनत्वावगते । तस्मात्
ततोऽप्यधिकारः । भारतभूमेस्तु (विष्णुपु०। अ०२। ब०१।
श्लो०५) ।

न क्षणव्ययं मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ।

इत्यनेन कर्मात्पत्तिरित्युक्तैव । भक्तिस्तु न कर्मात्मिकेत्युक्तं
 प्राक् तदङ्गानामप्राप्तिः स्यादिति चेन्न प्रधानप्राप्तावेवाङ्गप्रा-
 प्तेर्निषादव्यपत्तिर्यामाङ्गवदिति । शूद्रादीनां तु वैदिकमन्त्र-
 जकर्मनिवृत्तिर्न तु अरथकोर्त्तनादेर्भक्तिबाधनमिति तावत्तैवा-
 धिकारविहीनं न विद्याप्रवृत्तिकल्पना वृत्ता ॥ ८१ ॥

अस्तु तर्हि महापातकिनामपि परभक्तावेवाधिकार-
साक्षात् तदङ्गावेदानवचनादावपीत्यत आह ।

महापातकिनां त्वार्ता ॥ ८२ ॥

पतनहेतुपापपरतायां च पुनराप्तिभक्तावेवाधिकारः प्रा-
प्तश्चित्तवन्नात्य तत्पापवत्तत् सर्वपापेववाऽभ्यर्हितत्वात् मुक्तानो
वर्ज्येत् पापमित्यादिना । तद्वचने तु सुतरामधिकारवि-
शिः ॥ ८२ ॥

अथैकान्तिकप्रज्ञावात् सर्वधर्मः किं परभक्तिरेव भिन्न इति
ब्रह्मापिब्राह्मणपाकरोति ।

सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥ ८३ ॥

वा परा भक्तिरेवैकान्तभावो नान्यः कुतः गीतार्थेन प्र-
त्यभिज्ञानवशात् । यथा नारायणीय एव (महाभार०॥श्री०॥
मोक्षध०॥अ०१५०॥श्लो०१२५५१॥५२॥५४)

सद्योपनिषदो वेदान् ये विप्राः सन्ध्यास्थिताः ।

पठन्ति विधिमास्त्राय ये चापि यतिधर्मिनः ॥

ततो विब्रिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नयाम् ।

केनैव धर्मः कथितो देवेन ऋषिवायवा ॥

इति प्रश्ने प्रत्युत्तरम् ।

समुपोढेखनीकेषु कुर्यात्पठवसेनयोः ।

अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्तथम् ॥ इति ।

तस्यादेकान्तिता परभक्तिरिति ॥ ८३ ॥

अथ मौख्योऽपि वाचाश्रुक्तिं जनयन्तु को दोषस्तथाह ।

परां कृत्वैव सर्वेषां तथाश्चाह ॥ ८४ ॥

परां भक्तिं कृत्वैव सर्वेषां मुक्तावुपयोगः । तथाहि सदे-
तुक्तं भगवानाह (गी०॥अ०१८॥श्लो०१८ ।

अ इदं परमं मुह्यं मद्भक्त्यैवभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवेत्यत्यसंशयम् ॥ इति ।

तत्रैतद्धर्मस्योपदेशफलमपि ब्रह्मभावापत्तिरित्येवार्थविद्वा

भक्तिं मयि परीं कृतेति किमर्थमाह । तस्मात् मोक्षसाधनत्वेन
 युतत्वात् । अत एवोपरिचरवयोः (महाभार०।श्री०।अ०११०।
 श्लो०११०१८) आत्मराज्यं धनं चेत्यादिना परमेष्ठरानुरक्ति-
 रूपाया भक्तेर्लिंगं प्रदर्शितमिति शतः प्रयोजनत्वाभावात् ।
 तस्मात् सर्वेषां मुक्तिहेतुत्वेन युतानां परभक्तिजननेन मुक्ता-
 वुपयोग इत्यभिप्रायः लक्ष्यते इति । नचोभयजनकत्वं तस्य
 कर्मत्वेन मोक्षजनकत्वात् । एवञ्च दृष्टार्थता भवति वाक्यो-
 ति ॥ ८४ ॥

इत्याचार्यसंग्रहेपरविद्वद्विरचिते आखिलमन्त्रसूचीये
 भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ १ ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ १ ॥

भजनीयोत्तमत्वेन भक्तेरुत्तमता शतः ।

भक्ततद्भावतश्चात्र भजनीयो निरूप्यते ॥ १ ॥

भजनीयेनादितीयमिदं कृत्यं तत्संरूपत्वात् ॥ ८५ ॥

ज्ञानाधीना ज्ञेयविद्विरिति तन्त्रेषु निर्णयः ।

ज्ञानं वक्ता न वा जातिर्मायादो तदव्यक्ततः ॥ १ ॥

वक्ते वा नेष्टव्यमव्यक्तव्यमागौरवादपि ।

तस्याज्ज्ञानं परं तस्य सर्वशानुगतं शतः ॥ १ ॥

तदभेदो दृष्टमात्रे दृष्टभेदस्य सत्तरे ।

चटो ज्ञानमितोदृक् शान्त्वात् सत्तरेऽव्यक्तेति चेत् ॥ २ ॥

असि स्वरूपधीर्मेव सत्यमेवानुवक्षितेः ।

तदुपादानविषये ज्ञानेच्छाकृतिहेतुना ॥ ४ ॥

तावां सविषयत्वेन हेतुत्वे साधवं मध्यम् ।

यत् तत् सविषयं ब्रह्म गुणसत्त्वेव गौरवात् ॥ ५ ॥

काश्चेषोपाधिकृता तन्माहात्म्यादिकल्पना ॥ ८१ ॥

तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात् ॥ ८६ ॥

तस्य ब्रह्मस्य ऐश्वर्यशक्तिर्मायेति जीयते (जी० अ० ७।सो० १४)

दैवी श्रेया गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव वे प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १ ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते यच्चराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ २ ॥

तन्मायात्वं तु कार्याणां वैचित्र्यास्मानृतत्वतः ।

कार्यसत्त्वोपपत्त्यर्थं ब्रह्मसत्ताश्रुतेरिति ॥ १ ॥

मिथ्यात्वस्यानुपक्रमेण तन्मिथ्यात्वं न सम्पुनम् ।

तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वं मिथ्यात्वमिति चेन्न हि ॥ २ ॥

मिथ्यात्वस्याप्यतद्यत्वात् सत्यत्वं सुतरां स्थितम् ।

मिथ्यात्वस्य च सत्यत्वे दृश्यसत्यत्वमागतम् ॥ ३ ॥

अक्षीकानामभानाच्च भास्यत्वे तु सदेव तत् ।

रज्जौ सर्पादिभावं यदन्वयाख्यातिरेव सा ॥ ४ ॥

अन्वयस्य यदवस्थाभां बाधाधारण्यवस्थितेः ।

या माया यदवस्थामान्त्वं ज्ञेयत्वं नित्यमेव तत् ॥ ५ ॥

अन्वयास्तु यदवस्था स्यात् तन्माचित्त्वान्नित्यता ॥ ८६ ॥

व्यापकत्वाद्याभ्यासात् ॥ ८७ ॥

एवं व्यापकतत्वेभ्यो व्यापकत्वमनुद्भवः ।

व्यापकानां हि तादात्म्याद्व्याप्योपादानता मता ॥ १ ॥

न तावत् समवायेन मेदव्यव्यभिचारिणात् ।

प्रदानां समसोऽप्येवं इदृशपादिकता कदा ॥ २ ॥

सत्त्वेन सर्वकार्येषु कारकत्वं परेभिस्तुः ।

निमित्तत्वं हि तदुद्भूतौऽप्येवमुक्ततः ॥ ३ ॥

बुद्धेस्तु साविभाष्याया च बोध्यत्वं नतो विषयः ।

बोद्धव्याया बुद्धितत्त्वव्यभिचारेऽपि वक्तव्ये ॥ ४ ॥

सुप्तेति तस्य प्रकृत्या बुद्धेः प्रथममनुद्भवः ।

कार्यकारणभावादि बुद्ध्या निर्णीति व प्रभुः ॥ ५ ॥

ज्ञतो निर्विवक्षायेवा रीतव्योपाधिभावतः ।

तैश्चादिवत् प्रदीपस्या सप्रकारप्रकाशिनो ॥ ६ ॥

(इति०।४०।१८८)

करिष्यामीति यद्व्यापकत्वादेव ह्यारोहवक्तव्यतः ।

व हेतुत वक्तव्यामित्येवमादिसुतिवृत्तेः ॥ ७ ॥

बुद्धेर्विकारेऽपि व्याप्यादावनुमत्तादहद्वृत्तेः ।

साध्येकतत्वं तत्त्वे तु बुद्धिर्वापकभावनात् ॥ ८ ॥

रिभ्योऽहं कृतितत्त्वत्वात् तथैव व्यापकवृत्तेः ।

मात्राभ्युत्पत्तिर्यादीनामहकारोऽपि कारकम् ॥ ९ ॥

तत्र प्रत्यक्षप्रत्यक्षपरवन्त्यलसंज्ञया ।

सामान्यान्वेव प्रत्यादिबुक्तानां चापि हेतवः ॥ १० ॥

सर्वत्र यद् एव स्यात् तत्त्वानामिति चेदतः ।
 विकारयद्यप्ये जातियद्यवत् तद्गुह्यस्थितेः ॥ ११ ॥
 एवं व्यापकतत्त्वानां व्याप्यस्वनुमनः क्रमात् ।
 ब्रह्मादिसर्वतत्त्वानां घटोपादानता स्फुटम् ॥ १२ ॥
 न कर्मणान्यथासिद्धिरित्यतस्तत्त्वस्य युज्यते ।
 तादात्म्यादन्यथासिद्धेरतादात्म्यप्रयोजकम् ॥ १३ ॥
 एवं कारणतत्त्वानां मोक्षोपायतया पुनः ।
 निर्मितिः प्राणिवृद्धादेरतादात्म्यात् पृथक् पृथक् ॥ १४ ॥
 आसर्गप्रसूयादीनां बुद्धिर्नास्ति न चत् कश्चित् ।
 सुषुप्ता जीवबुद्धीनां लक्ष्योऽननः स मोक्षये ॥ १५ ॥ ८७ ॥
 अयानीश्वरसंज्ञानां बुद्धेः सर्गो न युज्यते ।
 क्रमादिनिगमाभावादित्येतत् सूत्रमुच्यते ॥ १ ॥

न प्राणिवृद्धिभ्योऽसम्भवात् ॥ ८८ ॥

क्रमादेवर्षिसर्गादिः सूचते कस्य बुद्धितः ।
 सम्भवाद्भूतसर्गोऽयं तस्मादीशोऽस्ति बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
 निर्मायोच्चावसं श्रुतीश्च निर्मिमीते पितृवत् ॥ ८९ ॥

उच्चावसानि भूतानि धर्माधर्मौघसारतः ।
 निर्मास्य निर्मिमीतेऽथैवेदांस्तद्वितकान्वया ॥ ९ ॥
 अथापितोत्पाद्यपुनश्च ज्ञातो ज्ञायकस्तपि ।
 दित्तादितवरीकारो वाक्यैकददसं प्रभुः ॥ ९ ॥ ८९ ॥

मित्रोपदेशेति चेन्न सत्यत्वात् ॥ ८० ॥

अथायमीश्वरो नैव हितः पितृकर्मो यतः ।

पापबाधनहिंसाभिर्निवृत्त्यापदेशनात् ॥ ८१ ॥

इति चेन्न प्रधानाप्रकृत्योक्त्यापदेशनात् ।

अङ्गहिंसाप्रकृत्यापत्ताकाहितकहिंसाप्रकृतम् ॥ ८२ ॥

ननु कालङ्गहिंसायाः प्रधानैककालतः ।

न सामान्यविधेयस्य विषयत्वं प्रवक्ष्यते ॥ ८३ ॥

कुर्वाण कुर्वादित्येवं विकल्पकान्यथा भवेत् ।

तस्यादिशेषादन्वय आद्यदाहवनीयवत् ॥ ८४ ॥

अथोच्यतेऽङ्गहिंसायाः आदपूर्वक हेतुता ।

पापहेतुस्य सामान्यहिंसेत्येवाऽविरोधिता ॥ ८५ ॥

अथ प्रवक्ष्यदुःखस्याननुबन्धोदहेतुता ।

विध्यर्थोऽयं नञ्चावृत्तकदभावस्य बोधकः ॥ ८६ ॥

तथाच सर्वान्नाहिंसादस्य दुःखाद्यहेतुता ।

यत्वं यानाङ्गहिंसातो बहुः सं प्रवक्षं न तत् ॥ ८७ ॥

प्रधानप्रकृत्योक्त्यादेर्नैवत्याज्यापत्तरीयकम् ।

अन्यथातिप्रवृत्तः स्थात् प्रवक्ष्यत्वानिदृशितः ॥ ८८ ॥

तस्यान्यातिविशेषोऽयं दुःखेषु प्रवक्ष्यमता ।

प्राचक्षित्वादिमरुते प्रयाममरुतेऽपि वा ॥ ८९ ॥

आत्महत्याकृतं दुःखं तत्प्रकारेण वा ननु ।

स्वातः प्रवक्ष्यमर्थं हि प्राच पक्षविशेषोऽपि तत् ॥ ९० ॥

अन्यमात्रं वक्ष्यिष्याम्यस्य दुःखस्य मारकम् ।

पर्यग्निकरसोमर्गास्तु ननु त्वेव दर्शिताः ॥ ११ ॥

(मनु सं० १।च० १।श्लो० ६८)

पञ्चसूना गृहस्थानामिति स्मृतिषु चोदितम् ।

न सामान्यविशेषोक्तिर्न शून्ये सुतरां यथा ॥ १२ ॥

(विष्णुपु० १।च० १।श्लो० १८।१९)

रक्षोपजीवी पशुहा नरकं प्ररक्षं ब्रजेत् ॥ ८० ॥

श्रुतिप्रसङ्गाच्छ्रौतानामपूर्वमथ चिन्त्यते ।

कर्मभोक्तृगतं तत् किमथवा परमेश्वरे ॥ १ ॥

फलमस्माद्वादरायणो दृष्टत्वात् ॥ ८१ ॥

(उत्तरमीमांसा० १।च० १।पा० १।सू० १)

राजादिरोषतोषाभ्यां दृष्टत्वात् कर्मणां फलम् ।

अस्माद्ब्रह्मण एवाह भगवान् वादरायणः ॥ १ ॥

तत्र कर्मगतं पुत्रे जातेष्टिफलदर्शनात् ।

अथ भोक्तृगतो भोगः कस्मिन्नित्येव चिन्त्यते ॥ २ ॥

अन्योन्यामथ ह्यस्मादुभयोः स्वल्पेच्छयात् ।

तस्माद्दृष्टतया रोषतोषाभ्यां परमेश्वरितुः ॥ १ ॥

हिताहितफलप्राप्तिः फलोद्देशकता भवेत् ।

नाप्युद्देशकतत्वेन व्यापारान्तरकल्पनम् ॥ ३ ॥

अथवा राजसेवादायणपूर्व प्रवक्ष्यते ।

अत एवेश्वरश्रीतिप्रदत्तं कर्मणां श्रुतम् ॥ ५ ॥

(मी० १।च० १।श्लो० २०)

ये तु धर्माऽनृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

अइधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ १ ॥

देवतोषादिसत्त्वेऽपि न संसारित्वमोशितुः ।

तदुत्तत्वाददुःखलाञ्छित्यमुक्ततथापि च ॥ ६ ॥ ८१ ॥

व्युक्तामादप्ययस्तथा दृष्टम् ॥ ८२ ॥

प्रसूयो व्याप्यतत्त्वानां व्यापकेषूक्तमात्मतः ।

व्यापिकायां मृदिव्याप्यघटादिस्यददर्शनात् ॥ १ ॥ ८२ ॥

इत्याचार्यमीश्वरप्रियरविददरविरचिते प्राण्डिष्यन्नतस्तुषीवे
भाष्ये द्वतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

जीवस्य ब्रह्मभावो हि मुक्तिरित्यभिधीयते ।

तद्विवेकतथाचापि भजनीयविवेचनम् ॥ १ ॥

अन्यस्य कथमन्यत्वं घटेतेति वितर्कणम् ।

जीवानां भगवद्भुवे योग्यतामाह सूचकत् ॥ २ ॥

तदैक्यं नानात्वैकत्वमुपाधियोगशानादादित्यक्तम् ॥ ८३ ॥

(हां०।४०२००) सर्वं खल्विदं ब्रह्म मेव नानाखि कि-
खन (गी०।अ०१२।सो०१२।१४) ।

यथा प्रकाशप्रत्येकः स्रक्तं सोकमिमं रविः ।

चेनं चेपी तथा स्रक्तं प्रकाशयति भारत ॥ १ ॥

चेपन्नं चापि मां विद्धि सर्वेचेपेभु भारत ।

इत्यादिभिस्तुल्यैकत्वमेव समाधः । समवस्था चात्मप्रत्ययः

य जीवोपाधिबुद्धिरात्मनोऽन्तः । तथाच बुद्धिः । एकधा व-
क्तव्यं यैव बुद्धिर्न भवत्युक्तम् । (विष्णुसूक्तं ०१००११। सो०-
१९) ।

चित्तनीलादिभेदेन चैव बुद्धिर्न भवति ।

आत्मबुद्धिभिरात्मैव तत्रैकः सन् पृथक् पृथक् ॥ १ ॥

इति । ततः परमात्मा जीवोपाधिबुद्धिदाने सति पुनरेकत्व-
मप्यविच्छेदं यथादित्यस्य प्रकाशात्मनः प्रतिबिम्बोपाधिदर्पणा-
द्यप्यनेन तद्वत् ॥ ८३ ॥

पृथगिति चेन्न परेषासम्बन्धात् प्रकाशात्मनः ॥ ८४ ॥

पृथगेव परस्परमत्यन्तभिन्नाः प्रकाशात्मन एव जीवाः
अथवा कश्चिन्मूकः कश्चिद्वृद्ध इति व्यवस्था न स्यादिति चेन्न
कथंचिदनीश्वरवाङ्मानी तथा यस्मिन्नेऽपि सेश्वरवाङ्मानी तद-
संभवात् । कथम् । प्रकाशात्मनो परेषु परमेश्वरेषु च द्रष्टृत्व-
बुद्ध्यात्मकसम्बन्धाभावात् तेषां स्वप्रकाशतयादित्येव प्रदी-
पानामप्रकाशनात् । तथाचानीश्वरत्वमसर्वज्ञत्वं ज्ञेयत्वं च
प्रत्यक्षं ज्ञातम् । अथ प्रकाशात्तेषां जायमानवृत्ताकापि मिथो-
बुद्धिद्वया प्रकाशत्वम् । तद्धि ततोऽभिभूत्येव नैवान्तःकरण-
वत्तद्वत्ता । अथ तद्व्योम्यले तत् व्यस्यति । न स्यत्वावरण-
निवृत्तावपि दीपो दीवान्तरप्रकाश इति वाङ्मानीश्वरप्रका-
शयोः कश्चिदोपाधिकोऽप्येकवर्मेऽप्येव (बृहदा० ३-०१५)
अथ व्योतिरेकत्वं पुरुष इत्यादौ नैवो व्योतिःशब्दः । तथा-

विदात्ताः कर्मव्यवसायकमेव विवर्तयन्ति च तत्र परादिना ।
 किञ्च कर्मव्यवसायकमेव विवर्तयन्ति च तत्र परादिना ।
 इव बुद्धिबलीनां तु मेव इव ज्ञानसमुत्पन्नविवर्तः ।

किं ज्ञानमात्मना भेदे बुद्धितत्त्वमिदं विवर्तः ।

वन्ममोक्तव्यवसायानि ज्ञानमुत्पन्नमात्मनां कुतः ॥ १ ॥ इति ॥ ८ ॥

अथ विकारिण इव ज्ञानात्मानो ज्ञानेच्छादिव्यवसायः ।
 ज्ञानादीनां सुखोत्पादिप्रत्ययादिति मतं विरक्तव्याह ।

न विकारिणस्तु करणविकारात् ॥ ८५ ॥

न ज्ञानादिविकारवत्त ज्ञानात्मानो भवितुमर्हन्ति कुतः
 सुखोपलब्धादेः करणगतत्वेन ज्ञानादीनामुपपत्तेरात्मनाम-
 विकारित्वात् । तथाहि सुखोपलब्धिः स्वरूपिकेत्याद्यनु-
 माने तादृशकरणवत्त्वमस्य तादात्म्येन ज्ञानात् सुखादयो
 ज्ञानविकारा ज्ञानानि प्रतीतताद्वैतत्वादिवदित्यनुमानाच्च ।
 इवमवस्थस्यापि कारणतादात्म्येनैव मनसा ग्रहणम् । सुपुत्रो
 मनोऽस्ये तदग्रहणम् । काषोपाधीनां काशत्ववदिति दिक्
 ॥ ८५ ॥

अथ कथं जीवस्य मङ्गलाव इत्यपेक्षायामाह ।

अनन्यभावात् तदुत्पत्तिरित्यादयमन्तः ॥ ८६ ॥

(नी०।अ०।सो०११)

दुष्टः च परः कार्यं ज्ञानात् कर्मव्यवसायः ।

व्यवसायः ज्ञानानि भूतानि चेन कर्ममिदं ततम् ॥

इति युतम् । तथा (नृसिंहपु० ॥ १० ॥ खे०) ज्ञानैककाले पुराणे
पुराणे मुक्तौ किमर्थं क्रियते न च यत्न इति । तस्मात् परमक्रिया-
यैव मुद्धेरत्यन्तकाले सति ब्रह्मानन्दवाप्तिरूपया मुक्तिरि-
त्यर्थः । तथाच तदीयबुद्धिविषयप्रागभाववद्वन्तिब्रह्मानन्दा-
वाप्तिर्मुक्तिरिति तत्त्ववचं सूचितम् । अथ ब्रह्मानन्दवाप्तेः सि-
द्धतेनायुस्वार्थत्वमिति चेन्न यामादिवदिब्रिष्टतया पुमर्थत्वात् ।
अथ बुद्धिर्विषयाधिर्मता भगवत एव बुद्धितत्त्वाभ्युपगमात् ।
अन्यथा इदं सुखमथ सुखत्वमिति ज्ञानाज्वातेर्निवृत्ततया तदि-
ब्रिष्टस्य पुमर्थाभावप्रसङ्गात् ईहाकृत्योर्विकल्पकत्वाभावात् ।
तस्मादसिद्धोपरागेष सिद्धे अपीच्छाकृतौ इति । कृत्यसाध्यत्व-
ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत् ज्येष्ठादौ वक्ष्यवदिष्टानुबन्धित-
तिरोधानादिवोक्तद्वारागेष कृत्यसाध्यत्वमपि तिरोधाय प्रव-
र्त्तितमिति किमनुपपन्नम् । आनन्दं ब्रह्मस्य रूपं तच्च मोक्षे
प्रतिष्ठितमित्यागमादपि तच्चालम्ब्यवसेयमिति ॥ ८६ ॥

अथ परभक्तिविधौ जीवनादुद्योगवदितरेषामपूर्वाभा-
मपि भोगेनैव अथ इत्यभिर्मात्र एव सादित्यत उच्यते।

आयुश्चिरमिदरेषां तु क्षानिरनास्यदत्वात् ॥ ८७ ॥

आत्मरता यथा (का० ५००६०) तस्य तावदेव चिरं
 भाव्य विमोक्षो भव्य भव्य इति । तथा (विष्णुपु० अ० १।
 अ० २०। ब्रा० २०)

तथाच चाचूर्जीवनादुदं तन्नामनेव चिरं वरजसौ कथा-
मपि मुक्तिप्रतिबन्धकं तावदेव जीवशुक्तिः । इतरेषां धर्मा-
धर्माणां जीवनादुदकस्येति बुद्धेरत्यन्तास्येति भोगात्तदस्याभा-
वादुद्विभोगाभाव एवेति नानिर्मीय इति बुद्धेरपि विकार्यत्वेन
कारणत्वात् । नापि तदुदकादेतुलं कारणान्तराभावे फलानि-
विध्यत्वावपि हेतुत्वाच्चेति । तस्य भगवतोऽपरोक्षरूपस्यापि लघुः
कासात् प्रसवयामपीतो वा यथाज्ञापूर्वाकामङ्गुलैश्चान्नाद-
व्यजितपरमापूर्वाणां लघु इति । मङ्गुलार्थं तु प्रतिबन्धकीभू-
तकर्मकामवन्नाच्चेति सर्वमनवद्यम् । परंपरयेव ज्ञानाग्निना
कर्मक्षय इति ॥ ८७ ॥

संयतिरेवामभक्तिः स्यात्तादृशानात् कारणासिद्धे ॥ ८८ ॥

यस्य जीवस्य संसारः किमज्ञानकृतो मतः ।

यताभक्तिस्तस्य च ह्यमेतत् प्रवर्तते ॥ १ ॥

कर्माऽयं जीवशुक्लं मुक्तिरेवां यवी मतिः ।

जीवशुक्तिः परा भक्तिकदविद्विद्य संयतिः ॥ १ ॥

यापि भक्तेः कामनानामभावादेव तिष्ठति ।

भक्तौ यस्यां निवर्त्तते तच्चाद्योक्तं महर्षिभिः ॥ २ ॥

(विष्णुपु०।अ०१।अ०८।श्लो०५८) ।

तावदार्त्तिं च वाञ्छा तावन्मोहस्य च सुखम् ।

यावदावाति वरं च ताममेवावमोचयन् ॥ १ ॥

तन्नाज्ञानकृता दृष्टिर्ज्ञानात्तदुपनिविद्यते ।

रज्जुवर्षादिचेष्टानामभावात् तदसम्भवात् ॥ ३ ॥

दृष्टानुमानवच्छकारेण प्रविष्टुपदेवमात्राधिपत्येणात्प्रविष्टाव-
परिच्छेदवक्ष्यमाणस्य वक्ष्यतीति चिन्त्येवमाशङ्क्यमिति न दृश्यम् ।
प्रमादविचारोऽस्माभिर्भावतत्त्वविकले वेदाश्रयतत्त्वविकले च
निक्षिपित इति नैव प्रतज्यते ।

जीवमुद्भिर्मनो नाम तत् वक्ष्योपविकाशवत् ।

योगपक्षाद्योगपक्षे धिया तेनोपपद्यते ॥ १ ॥

ईश्वराऽऽहंकारेणैव बुद्धीनामुद्भवो यतः ।

बुद्धौ दुःखादिवत् साक्षादवस्थमपि गृह्यते ॥ २ ॥

मात्राभूतेन्द्रियादीनां भगवदुद्भिज्जगतः ।

भगवदुद्भिबोद्धव्याचिदायास्तं तथेन्द्रियैः ॥ ३ ॥

भूतानि यच्च तन्मात्राः यच्च पैकादयेन्द्रियम् ।

अवमुद्भिप्रधानात्मपरेत्रास्तत्त्वसंययः ॥ ४ ॥

इति षड्विंशतितत्त्वानि ॥ ८८ ॥

अविस्तरो भावाविकाराः स्युः क्रियाफलसंयोगात् ॥ १०० ॥

प्रसङ्गादुत्पत्तिस्तथैव चिन्त्येते तथोत्पत्तिराविर्भावस्तथा-
यत एव क्रियायोग्यता तथा तिरोभावस्तदयोग्यता एवं दृष्टि-
शानादयो विकारा एव भवन्ति । कुतः । करोति घटं ना-
शयति घटमित्यादौ भानर्षकसत्त्वमन्वयपरेत्रात् ते च यत
एव घटनो नाशतः । तथाचोक्तम् । (गी०।अ०२।सो०१६)
नाशतो विद्यते भावो नाभायो विद्यते यत इति । एवं भवति
नशतीत्यादावपि क्रियाशयत्वं प्रतीयते । तच्च यत एव वक्ष्य-
वति । यथाशक्तवक्ष्यन्त्यो मात्रप्रतियोगिनं च तदर्थः प्रा-
१

मन्थानिदमेः । न चादिर्भावकादिर्भावान्तरावच्छेदो न वक्ष्यामो-
 रवयोरन्तरप्रसङ्गः चट्टानमप्या एवादिर्भावकादिर्भावना-
 त् । अन्यथा कस्यतेदत्तत्वावधि तद्यानप्रसङ्गात् । एवञ्च
 चट्टक पूर्वपूर्वादिर्भावतिरोभावपरंपरैव प्रागभावविरोभाव
 किं नात्रः सच कदाचिदात्यन्तिकोऽपि यथा देवदत्तप्ररी-
 रञ्च यथादेव मुक्तवृद्धादीनाम् । अन्योन्यात्यन्ताभावो च पर-
 स्परविद्वद्भूमतदधिकरणयोगातिरिच्येते । अन्यथा भावेऽप्य-
 भावान्तरस्वीकारप्रसङ्गादिति । प्रसङ्गे तु प्रसङ्गाव्यविकारा-
 तिरिक्तञ्च विकारस्याभाव एव । संस्कारास्तु स्रज्जात्मना तिष्ठ-
 न्तीति न कोऽपि दोषः । पर्यवसिता चित्तवशी भक्तिमी-
 मांसा ॥

परिवीतपीतवचनं जनोपमम् ।

व्रतपचपचसद्वृत्तायतेचसम् ॥

धृतवेष्टुरेकुपरमष्टितं गवाम् ॥

इदि वोऽस्तु कौस्तुभविभूषणं मयः ॥ १ ॥

मौक्त्यावच्छेदे विचारद इति स्थातादभूद्भूमयेः ।

सर्वोर्वीपतिशार्बभौमपदभाक् प्रज्ञावतामययोः ॥

तस्यादास मन्थेचरो बुधवरः सेनाधिपः स्थावताम् ।

स्वप्नेन कृतं तदङ्गजनया सङ्गतिमामांसमम् ॥ २ ॥

इति श्रीकृष्णेश्वरविद्वद्वरविचिते प्राक्किञ्चिदवस्थानीयभाष्ये
 त्रिचक्षाष्टावस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तस्याऽध्यायः ॥ २ ॥

समाप्तेचं भक्तिमीमांसा ॥

